

Η αναπαράσταση του παιδικού πένθους στη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία

Παρθένα Κυριακίδου

*Δρ. Κλασικής Φιλολογίας, Δασκάλα, Ψυχολόγος, Επιμορφώτρια Ενηλίκων,
Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης,
Εκπαιδευτικός ΠΕΙΣ ΓΕΛ Κιλκίς
nenakiriakidou@yahoo.com; pkyriakido@sch.gr*

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη διερευνά τον τρόπο με τον οποίο αναπαρίσταται το παιδικό πένθος στη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία μέσα από την ποιοτική ανάλυση δεκαεννέα παιδικών βιβλίων που εκδόθηκαν την περίοδο 2017–2022. Σκοπός της έρευνας είναι η ανάδειξη των κυρίαρχων προτύπων αναπαράστασης της απώλειας, των συναισθηματικών αντιδράσεων των παιδικών χαρακτήρων, των μηχανισμών προσαρμογής που προβάλλονται, καθώς και του ρόλου της οικογένειας και του κοινωνικού περιβάλλοντος στη διαχείριση του πένθους. Η μεθοδολογία βασίστηκε στην ποιοτική ανάλυση περιεχομένου (qualitative content analysis), με τη χρήση δομημένου πρωτοκόλλου κωδικοποίησης που αναπτύχθηκε ειδικά για τις ανάγκες της έρευνας. Τα αποτελέσματα ανέδειξαν ότι η απώλεια παρουσιάζεται κυρίως ως αφορμή προσωπικής ωρίμανσης και ψυχολογικής προσαρμογής. Οι παιδικοί χαρακτήρες εκδηλώνουν συναισθήματα όπως άρνηση, θλίψη, φόβο, θυμό και ενοχές, τα οποία εξελίσσονται σταδιακά προς την αποδοχή της νέας πραγματικότητας. Παράλληλα, η οικογένεια και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον αναδεικνύονται ως βασικοί προστατευτικοί παράγοντες, ενώ η διατήρηση ενός συμβολικού δεσμού με το πρόσωπο που έχει αποβιώσει παρουσιάζεται ως φυσιολογικό και προσαρμοστικό στοιχείο της διεργασίας του πένθους. Συνολικά, η σύγχρονη παιδική λογοτεχνία προσεγγίζει το πένθος με αυξημένο ψυχολογικό ρεαλισμό και αναδεικνύεται σε πολύτιμο παιδαγωγικό και ψυχοκοινωνικό εργαλείο για την κατανόηση, την έκφραση και τη διαχείριση της απώλειας κατά την παιδική ηλικία.

Λέξεις-κλειδιά: Απώλεια, Παιδική Λογοτεχνία, Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου.

1. Εισαγωγή

Το πένθος αποτελεί μία από τις πλέον σύνθετες και καθολικές εμπειρίες της ανθρωπίνης ζωής, καθώς συνδέεται με την απώλεια προσώπων, σχέσεων ή σημαντικών στοιχείων της προσωπικής ταυτότητας. Αν και ο θάνατος αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ανθρωπίνης ύπαρξης, εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται ως κοινωνικό και παιδαγωγικό «ταμπού», ιδιαίτερα όταν αφορά παιδιά. Για πολλά χρόνια επικρατούσε η αντίληψη ότι τα παιδιά δε διαθέτουν την απαραίτητη γνωστική και συναισθηματική ωριμότητα ώστε να κατανοήσουν την έννοια της απώλειας, γεγονός που οδήγησε συχνά στην αποσιώπηση ή την αποφυγή σχετικών συζητήσεων. Ωστόσο, η σύγχρονη ψυχολογική και παιδαγωγική έρευνα έχει αποδείξει ότι ακόμη και από την προσχολική ηλικία τα παιδιά διαμορφώνουν αντιλήψεις για τον θάνατο, οι οποίες εξελίσσονται παράλληλα με τη γνωστική και συναισθηματική τους ανάπτυξη.

Η εμπειρία του πένθους κατά την παιδική ηλικία διαφοροποιείται ουσιαστικά από εκείνη των ενηλίκων. Η ηλικία, το αναπτυξιακό στάδιο, οι γνωστικές δυνατότητες, η ποιότητα των οικογενειακών σχέσεων, το κοινωνικό περιβάλλον και οι προηγούμενες εμπειρίες απώλειας επηρεάζουν καθοριστικά τόσο την κατανόηση όσο και την έκφραση του πένθους. Οι αντιδράσεις των παιδιών εκδηλώνονται με πολλαπλούς τρόπους, όπως άρνηση, θυμό, ενοχή, άγχος, επιθετικότητα ή απόσυρση, χωρίς πάντοτε να αναγνωρίζονται εύκολα από τους

ενήλικες. Η ορθή αναγνώριση και υποστήριξη των συναισθηματικών αυτών διεργασιών αποτελεί κρίσιμο παράγοντα για την ομαλή ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού.

Στο πλαίσιο αυτό, η παιδική λογοτεχνία αναδεικνύεται ως ένα ιδιαίτερα αποτελεσματικό παιδαγωγικό και ψυχοκοινωνικό εργαλείο. Μέσα από τις αφηγήσεις, τους λογοτεχνικούς χαρακτήρες και τις συμβολικές αναπαραστάσεις της απώλειας, τα παιδιά έχουν τη δυνατότητα να προσεγγίσουν ένα δύσκολο και συχνά επώδυνο θέμα σε ένα ασφαλές περιβάλλον, να ταυτιστούν με τους ήρωες, να αναγνωρίσουν τα δικά τους συναισθήματα και να αναπτύξουν στρατηγικές κατανόησης και διαχείρισης του πένθους. Η λογοτεχνία δε λειτουργεί αποκλειστικά ως μέσο αφήγησης μιας ιστορίας, αλλά ως χώρος νοηματοδότησης της απώλειας, ανάπτυξης της ενσυναίσθησης και ενίσχυσης της ψυχικής ανθεκτικότητας.

Παρά την αυξανόμενη ερευνητική ενασχόληση με το παιδικό πένθος, οι περισσότερες μελέτες επικεντρώνονται κυρίως στις ψυχολογικές ή θεραπευτικές διαστάσεις της απώλειας ή εξετάζουν μεμονωμένα λογοτεχνικά έργα. Αντίθετα, περιορισμένες παραμένουν οι έρευνες που αναλύουν συστηματικά ένα ευρύ σώμα σύγχρονων έργων παιδικής λογοτεχνίας, διερευνώντας συγκριτικά τους τρόπους με τους οποίους αναπαρίστανται η απώλεια, οι συναισθηματικές αντιδράσεις των παιδιών, οι μηχανισμοί προσαρμογής και οι μορφές υποστήριξης που προβάλλονται μέσα από τα κείμενα. Η ανάγκη αυτή καθίσταται ακόμη πιο έντονη μετά τις κοινωνικές και υγειονομικές εξελίξεις των τελευταίων ετών, οι οποίες επανέφεραν το ζήτημα της απώλειας και του θανάτου στο επίκεντρο της δημόσιας συζήτησης.

Η παρούσα μελέτη επιχείρησε να συμβάλει στην κάλυψη αυτού του ερευνητικού κενού μέσω ποιοτικής ανάλυσης δεκαεννέα έργων παιδικής λογοτεχνίας που εκδόθηκαν κατά το χρονικό διάστημα 2017–2022. Η έρευνα δεν περιορίστηκε στην καταγραφή της παρουσίας του πένθους στα λογοτεχνικά κείμενα, αλλά εξέτασε ολοκληρωμένα τον τρόπο με τον οποίο δομούνται οι εμπειρίες της απώλειας, τις μορφές συναισθηματικής έκφρασης των παιδικών χαρακτήρων, τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιβάλλοντος, καθώς και τις αφηγηματικές στρατηγικές που οδηγούν σταδιακά στην αποδοχή της νέας πραγματικότητας.

Σκοπός της παρούσας μελέτης ήταν να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται το παιδικό πένθος στη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία, να αναδείξει τα κυρίαρχα πρότυπα διαχείρισης της απώλειας που προβάλλονται στους/στις νεαρούς/ές αναγνώστες/τριες και να αξιολογήσει τη συμβολή των λογοτεχνικών αυτών έργων στην ψυχοσυναισθηματική υποστήριξη των παιδιών. Παράλληλα, φιλοδόξησε να αποτελέσει χρήσιμο εργαλείο για εκπαιδευτικούς, γονείς, επαγγελματίες ψυχικής υγείας και ερευνητές, αναδεικνύοντας τον παιδαγωγικό και θεραπευτικό ρόλο της σύγχρονης παιδικής λογοτεχνίας στη διαχείριση του πένθους.

2. Θεωρητικό πλαίσιο

2.1. Το παιδικό πένθος ως αναπτυξιακή και ψυχολογική διεργασία

Το πένθος αποτελεί μια φυσιολογική ψυχολογική αντίδραση στην απώλεια ενός σημαντικού προσώπου ή μιας σημαντικής σχέσης και συνιστά μία σύνθετη διεργασία προσαρμογής στη νέα πραγματικότητα. Στην παιδική ηλικία η εμπειρία του πένθους διαφοροποιείται ουσιαστικά από εκείνη των ενηλίκων, καθώς επηρεάζεται από το αναπτυξιακό επίπεδο του παιδιού, τη γνωστική του ωρίμανση, τη συναισθηματική του ανάπτυξη, τις οικογενειακές σχέσεις και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον (Worden, 1996; Papadatou, 2005).

Η κατανόηση του θανάτου αναπτύσσεται σταδιακά κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας. Οι σύγχρονες θεωρίες υποστηρίζουν ότι τα παιδιά οικοδομούν σταδιακά βασικές

έννοιες, όπως η καθολικότητα, η μη αναστρεψιμότητα, η παύση των βιολογικών λειτουργιών και η αιτιότητα του θανάτου. Η κατάκτηση αυτών των εννοιών δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τη χρονολογική ηλικία, αλλά και από τη γνωστική ανάπτυξη, τις προσωπικές εμπειρίες και τον τρόπο με τον οποίο οι ενήλικες προσεγγίζουν το θέμα (Nagy, 1948; Speece & Brent, 1996).

Οι αντιδράσεις των παιδιών στην απώλεια εμφανίζουν σημαντική ποικιλία. Εκτός από τη θλίψη, συχνά εκδηλώνονται άρνηση, θυμός, ενοχές, άγχος αποχωρισμού, επιθετικότητα, απόσυρση, σωματοποιήσεις ή ακόμη και παλινδρόμηση σε προηγούμενα αναπτυξιακά στάδια. Οι εκδηλώσεις αυτές δεν αποτελούν απαραίτητα ένδειξη ψυχοπαθολογίας, αλλά συχνά συνιστούν φυσιολογικές αντιδράσεις προσαρμογής, οι οποίες διαφοροποιούνται ανάλογα με την ηλικία, την προσωπικότητα του παιδιού και τα διαθέσιμα υποστηρικτικά δίκτυα (Herbert, 2004; Dowdney, 2005).

Ιδιαίτερη σημασία έχει η θεωρία των «εργασιών του πένθους» του Worden (1996), σύμφωνα με την οποία η προσαρμογή στην απώλεια δεν πραγματοποιείται μέσα από διαδοχικά και απόλυτα στάδια, αλλά μέσω μιας δυναμικής διαδικασίας που περιλαμβάνει την αποδοχή της πραγματικότητας της απώλειας, τη βίωση και επεξεργασία του ψυχικού πόνου, την προσαρμογή στη ζωή χωρίς το αγαπημένο πρόσωπο και, τέλος, την αναδιοργάνωση της σχέσης με τον εκλιπόντα μέσα από τη διατήρηση ενός εσωτερικού, συμβολικού δεσμού. Μια πιο σύγχρονη θεωρία του continuing bonds υποστηρίζει επίσης ότι η ψυχική προσαρμογή δεν προϋποθέτει την πλήρη αποκοπή από το πρόσωπο που πέθανε, αλλά τη μετατροπή της σχέσης σε μια νέα, εσωτερική μορφή συνέχειας (Klass, Silverman, & Nickman, 1996).

Στο πλαίσιο αυτό, το οικογενειακό περιβάλλον, το σχολείο και οι σημαντικοί ενήλικες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην ψυχοσυναισθηματική προσαρμογή του παιδιού. Η ειλικρινής επικοινωνία, η συναισθηματική διαθεσιμότητα, η διατήρηση σταθερών καθημερινών ρουτινών και η ενθάρρυνση της έκφρασης των συναισθημάτων αποτελούν προστατευτικούς παράγοντες που συμβάλλουν στη μείωση των δυσμενών συνεπειών της απώλειας και στην ενίσχυση της ψυχικής ανθεκτικότητας (Dyregrov, 2008; Balk, 2014).

2.2. Η παιδική λογοτεχνία ως μέσο κατανόησης και διαχείρισης του πένθους

Η παιδική λογοτεχνία αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους διαύλους μέσα από τους οποίους τα παιδιά προσεγγίζουν σύνθετα υπαρξιακά ζητήματα, όπως ο θάνατος, η απώλεια και το πένθος. Σε αντίθεση με την άμεση διδασκαλία ή την αφηρημένη θεωρητική συζήτηση, η λογοτεχνική αφήγηση επιτρέπει στο παιδί να κατανοήσει δύσκολες έννοιες μέσα από την ταύτιση με τους ήρωες, την παρακολούθηση των συναισθηματικών τους διαδρομών και τη συμβολική αναπαράσταση της πραγματικότητας. Με τον τρόπο αυτό, η εμπειρία της απώλειας μετατρέπεται σε μια αφηγηματική εμπειρία νοηματοδότησης, όπου το παιδί μπορεί να αναγνωρίσει, να επεξεργαστεί και να εκφράσει συναισθήματα που συχνά δυσκολεύεται να διατυπώσει άμεσα.

Η διεθνής βιβλιογραφία αναγνωρίζει πλέον ότι η παιδική λογοτεχνία δε λειτουργεί αποκλειστικά ως γνωστικό ή αισθητικό μέσο, αλλά και ως σημαντικός παράγοντας κοινωνικοσυναισθηματικής ανάπτυξης. Μέσα από τις ιστορίες, τα παιδιά αναπτύσσουν ενσυναίσθηση, καλλιεργούν δεξιότητες συναισθηματικής αναγνώρισης και αποκτούν ασφαλείς τρόπους διαχείρισης δύσκολων εμπειριών. Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις πένθους, τα λογοτεχνικά έργα προσφέρουν ένα προστατευμένο πλαίσιο, μέσα στο οποίο η απώλεια παρουσιάζεται με τρόπο κατανοητό, προσαρμοσμένο στις αναπτυξιακές δυνατότητες των

παιδιών και απαλλαγμένο από τον φόβο ή την αποσιώπηση που συχνά χαρακτηρίζει τον λόγο των ενηλίκων.

Παράλληλα, η σύγχρονη παιδική λογοτεχνία φαίνεται να απομακρύνεται από παλαιότερες αφηγήσεις που απέφευγαν την άμεση αναφορά στον θάνατο ή χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά ευφημιστικές εκφράσεις. Αντίθετα, ολοένα και περισσότερα έργα παρουσιάζουν την απώλεια ως αναπόσπαστο μέρος της ανθρώπινης ζωής, επιτρέποντας στους μικρούς αναγνώστες να έρθουν σε επαφή με τα συναισθήματα του πένθους χωρίς να αποσιωπούνται οι δυσκολίες που αυτά συνεπάγονται. Η αφήγηση δεν οδηγεί απλώς στην «υπέρβαση» του πένθους, αλλά προβάλλει τη σταδιακή αναδόμηση της καθημερινότητας και τη δημιουργία νέων μορφών σχέσης με το πρόσωπο που έχει αποβιώσει.

Η παιδική λογοτεχνία αποκτά ιδιαίτερη παιδαγωγική αξία όταν αξιοποιείται στο πλαίσιο της οικογένειας ή της σχολικής τάξης. Η ανάγνωση και η συζήτηση ενός λογοτεχνικού έργου μπορούν να λειτουργήσουν ως αφετηρία διαλόγου για ζητήματα που διαφορετικά παραμένουν ανείπωτα, ενισχύοντας την ελεύθερη έκφραση των συναισθημάτων, την καλλιέργεια της ενσυναίσθησης και την ανάπτυξη ψυχικής ανθεκτικότητας. Υπό την προϋπόθεση της κατάλληλης παιδαγωγικής διαμεσολάβησης, η λογοτεχνία μπορεί να αποτελέσει ουσιαστικό εργαλείο πρόληψης και ψυχοκοινωνικής υποστήριξης παιδιών που έχουν βιώσει ή ενδέχεται να βιώσουν σημαντικές απώλειες.

2.3. Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις για τη λογοτεχνική αναπαράσταση της απώλειας

Οι σύγχρονες θεωρίες του πένθους έχουν απομακρυνθεί από τις παραδοσιακές αντιλήψεις που συνέδεαν την επιτυχή προσαρμογή με τη σταδιακή αποδέσμευση από το πρόσωπο που πέθανε. Αντίθετα, η νεότερη ερευνητική προσέγγιση υποστηρίζει ότι η διατήρηση ενός εσωτερικού, συμβολικού δεσμού με τον εκλιπόντα μπορεί να αποτελεί φυσιολογικό και προσαρμοστικό στοιχείο της διεργασίας του πένθους. Η θεωρία των Continuing Bonds, που διατυπώθηκε από τους Klass, Silverman, & Nickman (1996), υποστηρίζει ότι ο δεσμός με το αγαπημένο πρόσωπο δεν καταργείται μετά τον θάνατο, αλλά μετασχηματίζεται σε μια νέα μορφή σχέσης που βασίζεται στη μνήμη, στις αναμνήσεις, στα σύμβολα και στη διατήρηση της προσωπικής ταυτότητας. Η θέση αυτή επιβεβαιώνεται από μεταγενέστερες θεωρητικές και συστηματικές ανασκοπήσεις, οι οποίες αναδεικνύουν ότι οι συμβολικοί δεσμοί μπορούν να λειτουργήσουν προστατευτικά όταν ενσωματώνονται δημιουργικά στη ζωή του παιδιού. Η θεωρητική αυτή μετατόπιση αντανακλάται και στη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία. Πολλά έργα δεν παρουσιάζουν την ολοκλήρωση του πένθους ως λήθη ή πλήρη αποκοπή από τον εκλιπόντα, αλλά ως σταδιακή αναδόμηση της σχέσης μαζί του μέσω της μνήμης, της φαντασίας, των προσωπικών αντικειμένων, των οικογενειακών αφηγήσεων ή των συμβολικών τελετουργιών. Οι αφηγηματικές αυτές επιλογές συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας περισσότερο ρεαλιστικής και ψυχολογικά τεκμηριωμένης εικόνας του πένθους, η οποία εναρμονίζεται με τα σύγχρονα επιστημονικά δεδομένα για την προσαρμογή των παιδιών μετά την απώλεια.

Η μελέτη υιοθέτησε αυτό το σύγχρονο θεωρητικό πλαίσιο ως ερμηνευτικό άξονα της ανάλυσης. Ειδικότερα, εξετάστηκε κατά πόσο τα λογοτεχνικά έργα αναπαριστούν το πένθος ως μια δυναμική διαδικασία ψυχολογικής προσαρμογής, ποιες μορφές συναισθηματικής έκφρασης προβάλλονται, ποιος είναι ο ρόλος της οικογένειας και του κοινωνικού περιβάλλοντος και με ποιους αφηγηματικούς μηχανισμούς επιτυγχάνεται η σταδιακή αποδοχή της απώλειας. Η προσέγγιση αυτή επέτρεψε τη σύνδεση των λογοτεχνικών

ευρημάτων με τις σύγχρονες θεωρίες του παιδικού πένθους, προσδίδοντας στην ανάλυση σαφές θεωρητικό υπόβαθρο και ερμηνευτική συνοχή.

2.4. Η σύγχρονη παιδική λογοτεχνία και η αναπαράσταση του πένθους

Κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες παρατηρείται σημαντική αύξηση των λογοτεχνικών έργων που πραγματεύονται άμεσα το ζήτημα της απώλειας και του πένθους στην παιδική ηλικία. Η μεταβολή αυτή συνδέεται αφενός με την εξέλιξη των θεωριών της παιδικής ψυχολογίας και αφετέρου με την αναγνώριση του δικαιώματος των παιδιών να ενημερώνονται και να συμμετέχουν ενεργά στην επεξεργασία δύσκολων εμπειριών ζωής (Nikolajeva, 2014; Corr, 2016).

Σε αντίθεση με παλαιότερα λογοτεχνικά έργα, όπου ο θάνατος συχνά αποκρυπτόταν ή παρουσιαζόταν μέσω συμβολικών και ασαφών αφηγήσεων, τα σύγχρονα βιβλία προσεγγίζουν την απώλεια με μεγαλύτερο ρεαλισμό και ψυχολογική ακρίβεια. Οι συγγραφείς δεν αποφεύγουν πλέον να παρουσιάσουν την ένταση των συναισθημάτων των παιδιών, αλλά αναδεικνύουν την πολυπλοκότητα της εμπειρίας του πένθους, τις δυσκολίες προσαρμογής, καθώς και τους προστατευτικούς παράγοντες που συμβάλλουν στην ψυχική ανθεκτικότητα (Kümmerling-Meibauer, 2018).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι σύγχρονοι λογοτεχνικοί χαρακτήρες δεν εμφανίζονται ως παθητικοί δέκτες της απώλειας, αλλά ως πρόσωπα που αναζητούν ενεργά τρόπους κατανόησης, νοηματοδότησης και επαναπροσδιορισμού της σχέσης τους με το αγαπημένο πρόσωπο που έχει αποβιώσει. Παράλληλα, προβάλλεται η σημασία της οικογένειας, του σχολείου, των συνομηλίκων και των εκπαιδευτικών ως πλαισίων υποστήριξης, γεγονός που προσδίδει στα λογοτεχνικά έργα σαφή παιδαγωγική και κοινωνικοσυναισθηματική διάσταση.

Η παραπάνω εξέλιξη καθιστά τη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία ιδιαίτερα πρόσφορο ερευνητικό πεδίο για τη μελέτη του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνονται κοινωνικές αντιλήψεις γύρω από το πένθος και την απώλεια. Η διερεύνηση των αφηγηματικών προτύπων που χρησιμοποιούνται για την παρουσίαση του θανάτου μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά τόσο στην επιστημονική κατανόηση του φαινομένου όσο και στη βελτίωση των παιδαγωγικών πρακτικών που αξιοποιούν τη λογοτεχνία ως μέσο ψυχοσυναισθηματικής υποστήριξης.

3. Μεθοδολογία

3.1. Ερευνητικός σχεδιασμός

Η παρούσα έρευνα βασίστηκε στην ποιοτική ανάλυση περιεχομένου (qualitative content analysis), η οποία αποτελεί μία από τις πλέον κατάλληλες μεθοδολογικές προσεγγίσεις για τη συστηματική διερεύνηση νοημάτων, αφηγηματικών δομών και συμβολικών αναπαραστάσεων σε λογοτεχνικά κείμενα (Schreier, 2012; Mayring, 2014). Η συγκεκριμένη μέθοδος επιτρέπει τη σε βάθος ανάλυση του περιεχομένου των κειμένων και την αναγνώριση επαναλαμβανόμενων θεματικών μοτίβων, χωρίς να περιορίζεται στη συχνότητα εμφάνισης συγκεκριμένων στοιχείων, αλλά δίνοντας έμφαση στη σημασία και στην ερμηνεία τους.

Η επιλογή της ποιοτικής προσέγγισης κρίθηκε καταλληλότερη, καθώς ο σκοπός της έρευνας δεν ήταν η στατιστική γενίκευση των αποτελεσμάτων αλλά η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η εμπειρία του πένθους αναπαρίσταται στη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία και των αφηγηματικών στρατηγικών που αξιοποιούνται για την παρουσίαση της απώλειας στους/στις νεαρούς/ές αναγνώστες/τριες. Η ανάλυση επικεντρώθηκε τόσο στα έκδηλα στοιχεία των αφηγήσεων όσο και στα υποδηλούμενα νοήματα που αναδύονται μέσα

από τη συμπεριφορά των χαρακτήρων, τις μεταξύ τους σχέσεις και την εξέλιξη της πλοκής (Krippendorff, 2019).

Ως μονάδα ανάλυσης ορίστηκε κάθε αυτοτελές λογοτεχνικό έργο, ενώ η ερμηνεία βασίστηκε στη συστηματική κωδικοποίηση προκαθορισμένων θεματικών κατηγοριών, οι οποίες διαμορφώθηκαν μετά από εκτενή μελέτη της σχετικής διεθνούς βιβλιογραφίας για το παιδικό πένθος, τη βιβλιοθεραπεία και την παιδική λογοτεχνία (Paradatou, 2005; Dyregrov, 2008; Worden, 2009). Η χρήση προκαθορισμένων κατηγοριών συνέβαλε στη συστηματικότητα της ανάλυσης, επιτρέποντας παράλληλα την ανάδειξη νέων θεματικών στοιχείων όταν αυτά προέκυπταν από τα ίδια τα λογοτεχνικά κείμενα.

Η μεθοδολογική αυτή επιλογή ανταποκρίνεται στις σύγχρονες προσεγγίσεις της ποιοτικής έρευνας, σύμφωνα με τις οποίες η λογοτεχνία μπορεί να αποτελέσει πολύτιμη πηγή επιστημονικών δεδομένων για τη μελέτη ψυχολογικών και κοινωνικών φαινομένων, καθώς οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες λειτουργούν ως φορείς κοινωνικών αναπαραστάσεων, συναισθημάτων και πολιτισμικών αντιλήψεων σχετικά με την απώλεια και το πένθος (Creswell & Poth, 2018).

3.2. Δείγμα της έρευνας

Το ερευνητικό δείγμα αποτέλεσαν δεκαεννέα έργα παιδικής λογοτεχνίας που εκδόθηκαν κατά το χρονικό διάστημα 2017–2022 και πραγματεύονται άμεσα ή έμμεσα την εμπειρία της απώλειας και του παιδικού πένθους. Η επιλογή του συγκεκριμένου χρονικού πλαισίου πραγματοποιήθηκε με στόχο τη διερεύνηση των πλέον σύγχρονων λογοτεχνικών προσεγγίσεων του θέματος, λαμβάνοντας υπόψη και τις κοινωνικές μεταβολές που ακολούθησαν την περίοδο της πανδημίας COVID-19, κατά την οποία το ζήτημα της απώλειας απέκτησε ιδιαίτερη κοινωνική και παιδαγωγική σημασία.

Τα έργα επιλέχθηκαν με σκοπό να παρουσιάζουν θεματική συνάφεια με το αντικείμενο της έρευνας και να απευθύνονται κυρίως σε παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας. Παράλληλα, επιδιώχθηκε να συμπεριληφθούν τόσο ελληνικά όσο και μεταφρασμένα έργα, ώστε να αποτυπωθούν διαφορετικές αφηγηματικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις της εμπειρίας του πένθους.

Στο δείγμα περιλήφθηκαν τα ακόλουθα έργα: *Αντίο ψαράκι* (Judith Koppens), *Δώσε ελπίδα* (Τασούλα Λυρτζή), *Πού πήγε ο παππούς;* (Στέλλα Μιχαηλίδου), *Χιούστον, με ακούς;* (Marie Le Cuziat), *Σι Λοντέ: Το κορίτσι που βρήκε τη μουσική* (Μίλτος Πιστώφ), *Το κόκκινο κασκόλ* (Nicolas Schuff), *Ένα πράσινο τηλέφωνο* (Κατερίνα Δημόκα), *Ο κήπος της Ελπίδας* (Isabel Otter & Katie Rewse), *Η φάλαινα, το αγόρι και η θάλασσα ανάμεσά τους* (Πέρσα Ζαχαρία), *Ο παππούς λύκος* (Avril McDonald), *Ο παππούς που δεν γνώρισα* (Κατερίνα Σέρβη), *Παιχνίδια με τον παππού* (Σοφία Τσιάμη), *Παραμύθια με καρπούζι* (Ιωάννα Μπαμπέτα & Ντανιέλα Σταμάτη), *Πολυάννα* (Eleanor Porter), *Πού πήγε η γιαγιά;* (Bonnie Zucker), *Ο παππούς του Κυριάκου* (Κυριακή Κηρυττοπούλου), *Ο Πάρης* (Γιολάντα Τσορώνη-Γεωργιάδη), *Οι κάλτσες του κυρ-Λύκου* (Τατιάνα Φίντ) και *Πού πήγε το γέλιο σου, Ορσαλία;* (Άντρη Αντωνίου).

Η επιλογή των έργων δεν αποσκοπούσε στη στατιστική αντιπροσωπευτικότητα του συνόλου της παιδικής λογοτεχνικής παραγωγής, αλλά στη συγκρότηση ενός πληροφοριακά πλούσιου δείγματος (information-rich sample), ικανού να αναδείξει το εύρος των αφηγηματικών προσεγγίσεων του παιδικού πένθους (Patton, 2015). Η ετερογένεια των έργων ως προς τους συγγραφείς, τις μορφές απώλειας και τις αφηγηματικές τεχνικές ενίσχυσε την ερμηνευτική αξία της ανάλυσης και επέτρεψε τη συγκριτική διερεύνηση κοινών και διαφοροποιημένων προτύπων διαχείρισης του πένθους.

3.3. Πρωτόκολλο κωδικοποίησης (Coding Protocol)

Η ανάλυση των λογοτεχνικών έργων πραγματοποιήθηκε με τη χρήση δομημένου πρωτοκόλλου κωδικοποίησης (coding protocol), το οποίο αναπτύχθηκε από την εκπονήτρια της έρευνας ειδικά για τους σκοπούς της έρευνας. Η διαμόρφωσή του βασίστηκε τόσο στη σχετική διεθνή βιβλιογραφία για το παιδικό πένθος και την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου (Worden, 2009; Schreier, 2012; Mayring, 2014), όσο και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των υπό εξέταση λογοτεχνικών έργων.

Το πρωτόκολλο περιλάμβανε δώδεκα βασικές κατηγορίες ανάλυσης, οι οποίες αντιστοιχούσαν στα κεντρικά ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης. Ειδικότερα, εξετάστηκαν:

- τα χαρακτηριστικά των πρωταγωνιστών και η πιθανή παρουσία στοιχείων που παραπέμπουν σε τυπική ή μη τυπική ανάπτυξη,
- το φύλο των κεντρικών χαρακτήρων,
- η μορφή της απώλειας (ανθρώπινη, ζωική ή συμβολική),
- η σχέση του πρωταγωνιστή με το πρόσωπο ή το αντικείμενο της απώλειας,
- οι κυριότερες συναισθηματικές αντιδράσεις που εκδηλώνονται κατά τη διάρκεια του πένθους,
- η παρουσία άρνησης, θυμού, επιθετικότητας, ενοχών, άγχους ή καταθλιπτικών στοιχείων,
- ο βαθμός κατανόησης της έννοιας του θανάτου,
- η αιτία της απώλειας,
- ο ρόλος της οικογένειας και του κοινωνικού περιβάλλοντος,
- η πορεία προσαρμογής του πρωταγωνιστή στη νέα πραγματικότητα,
- καθώς και η διατήρηση ή μη ενός συμβολικού δεσμού με το πρόσωπο που έχει αποβιώσει.

Η κωδικοποίηση πραγματοποιήθηκε με ενιαία μεθοδολογικά κριτήρια για όλα τα έργα, προκειμένου να διασφαλιστεί η συγκρισιμότητα των αποτελεσμάτων. Για κάθε βιβλίο καταγράφηκαν τόσο τα εμφανή στοιχεία της αφήγησης όσο και τα υποδηλούμενα νοήματα που προέκυπταν από τη συνολική εξέλιξη της πλοκής, τη συμπεριφορά των χαρακτήρων και τις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις. Η συνδυαστική αυτή προσέγγιση επέτρεψε την ανάδειξη επαναλαμβανόμενων αφηγηματικών προτύπων, χωρίς να παραγνωρίζονται οι ιδιαιτερότητες κάθε λογοτεχνικού έργου.

3.4. Διαδικασία ανάλυσης δεδομένων

Η διαδικασία ανάλυσης πραγματοποιήθηκε σε διαδοχικά στάδια σύμφωνα με τις αρχές της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου (Mayring, 2014; Krippendorff, 2019).

Αρχικά πραγματοποιήθηκε επανειλημμένη ανάγνωση όλων των λογοτεχνικών έργων, προκειμένου να επιτευχθεί πλήρης εξοικείωση με το περιεχόμενό τους και να κατανοηθούν τόσο η αφηγηματική δομή όσο και η ψυχολογική εξέλιξη των χαρακτήρων. Κατά τη διάρκεια της πρώτης ανάγνωσης καταγράφηκαν γενικές παρατηρήσεις σχετικά με τις μορφές απώλειας, τους πρωταγωνιστές και τα κυρίαρχα συναισθηματικά μοτίβα.

Σε δεύτερο στάδιο εφαρμόστηκε το πρωτόκολλο κωδικοποίησης σε κάθε έργο ξεχωριστά. Η ανάλυση πραγματοποιήθηκε συστηματικά για όλες τις κατηγορίες, έτσι ώστε κάθε βιβλίο να αξιολογηθεί με τα ίδια ακριβώς κριτήρια. Η διαδικασία αυτή επέτρεψε την ομοιόμορφη καταγραφή των δεδομένων και τη συγκριτική αξιολόγηση των λογοτεχνικών έργων.

Ακολούθως, τα επιμέρους δεδομένα οργανώθηκαν σε θεματικές ενότητες και αναζητήθηκαν κοινά αφηγηματικά πρότυπα, επαναλαμβανόμενες συναισθηματικές αντιδράσεις και διαφοροποιήσεις μεταξύ των έργων. Η ανάλυση δεν περιορίστηκε στην καταμέτρηση της παρουσίας συγκεκριμένων στοιχείων, αλλά επικεντρώθηκε κυρίως στην ερμηνεία της λειτουργίας τους μέσα στο αφηγηματικό πλαίσιο κάθε βιβλίου, σύμφωνα με τις αρχές της ερμηνευτικής ποιοτικής ανάλυσης (Schreier, 2012).

Η ερμηνεία των αποτελεσμάτων πραγματοποιήθηκε με συνεχή αντιπαραβολή των ευρημάτων με τη διεθνή βιβλιογραφία για το παιδικό πένθος, τη συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών και τη λειτουργία της παιδικής λογοτεχνίας ως μέσου ψυχοκοινωνικής υποστήριξης. Η διαδικασία αυτή ενίσχυσε την εγκυρότητα των συμπερασμάτων, επιτρέποντας τη σύνδεση των λογοτεχνικών αναπαραστάσεων με τις σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις της παιδικής ψυχολογίας και της παιδαγωγικής.

3.5. Εγκυρότητα και αξιοπιστία της έρευνας

Η διασφάλιση της ποιότητας στην ποιοτική έρευνα δεν βασίστηκε σε στατιστικούς δείκτες αξιοπιστίας, αλλά στην τεκμηρίωση της εγκυρότητας, της αξιοπιστίας και της διαφάνειας της ερευνητικής διαδικασίας (Lincoln & Guba, 1985). Για τον λόγο αυτό, κατά τον σχεδιασμό και την υλοποίηση της παρούσας μελέτης υιοθετήθηκαν οι αρχές της credibility, dependability, confirmability και transferability, οι οποίες θεωρούνται βασικά κριτήρια αξιολόγησης της ποιότητας στις ποιοτικές έρευνες (Lincoln & Guba, 1985; Creswell & Poth, 2018).

Η αξιοπιστία (credibility) της έρευνας ενισχύθηκε μέσω της συστηματικής εφαρμογής του ίδιου πρωτοκόλλου κωδικοποίησης σε όλα τα λογοτεχνικά έργα του δείγματος. Η ανάλυση πραγματοποιήθηκε με επαναλαμβανόμενες αναγνώσεις κάθε βιβλίου, ώστε η ερμηνεία να βασίζεται στο σύνολο της αφηγηματικής δομής και όχι σε αποσπασματικά στοιχεία. Παράλληλα, η ερμηνεία των ευρημάτων πραγματοποιήθηκε σε συνεχή αντιπαραβολή με τη σχετική διεθνή βιβλιογραφία για το παιδικό πένθος, τη συναισθηματική ανάπτυξη και την παιδική λογοτεχνία (Papadatou, 2005; Dyregrov, 2008; Worden, 2009).

Η σταθερότητα της ερευνητικής διαδικασίας (dependability) διασφαλίστηκε μέσω της χρήσης προκαθορισμένων κατηγοριών ανάλυσης, οι οποίες εφαρμόστηκαν με ενιαίο τρόπο σε όλα τα έργα. Η σαφής περιγραφή του ερευνητικού σχεδιασμού, του δείγματος, του πρωτοκόλλου κωδικοποίησης και της διαδικασίας ανάλυσης επιτρέπει την αναπαραγωγή της μεθοδολογικής προσέγγισης από άλλους ερευνητές σε διαφορετικά λογοτεχνικά σώματα.

Η αντικειμενικότητα (confirmability) ενισχύθηκε μέσω της συνεχούς τεκμηρίωσης των ερμηνευτικών επιλογών με αναφορές στα ίδια τα λογοτεχνικά κείμενα και όχι σε προσωπικές αξιολογικές κρίσεις της ερευνήτριας. Η ανάλυση βασίστηκε αποκλειστικά στα αφηγηματικά δεδομένα των έργων και στα θεωρητικά σχήματα που έχουν διαμορφωθεί στη σχετική επιστημονική βιβλιογραφία.

Τέλος, η δυνατότητα μεταφοράς των ευρημάτων (transferability) εφαρμόστηκε από την αναλυτική παρουσίαση του δείγματος και του ερευνητικού πλαισίου. Αν και τα αποτελέσματα δεν επιδιώκουν στατιστική γενίκευση, μπορούν να αξιοποιηθούν ως θεωρητικό και ερμηνευτικό υπόβαθρο για μελλοντικές μελέτες που θα εξετάσουν την αναπαράσταση του πένθους σε άλλα λογοτεχνικά έργα, διαφορετικές ηλικιακές ομάδες ή άλλες πολιτισμικές και γλωσσικές κοινότητες.

Συνολικά, η συστηματική εφαρμογή της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου, η σαφής περιγραφή όλων των σταδίων της έρευνας και η συνεχής σύνδεση των ευρημάτων με τη διεθνή βιβλιογραφία ενίσχυσαν την επιστημονική εγκυρότητα της παρούσας μελέτης και καθιστούν τα συμπεράσματά της επαρκώς τεκμηριωμένα.

4. Αποτελέσματα

4.1. Μορφές απώλειας στη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία

Η ποιοτική ανάλυση των δεκαεννέα λογοτεχνικών έργων ανέδειξε ότι η απώλεια αποτελεί τον κεντρικό αφηγηματικό άξονα όλων των υπό εξέταση βιβλίων, παρουσιάζοντας ωστόσο σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς το πρόσωπο ή το αντικείμενο της απώλειας, καθώς και ως προς τον τρόπο με τον οποίο αυτή ενσωματώνεται στην εξέλιξη της αφήγησης.

Η συνηθέστερη μορφή απώλειας αφορά τον θάνατο ηλικιωμένων συγγενικών προσώπων, κυρίως παππούδων και γιαγιάδων. Η επιλογή αυτή δε φαίνεται να είναι τυχαία, καθώς οι συγκεκριμένες οικογενειακές σχέσεις επιτρέπουν στους συγγραφείς να προσεγγίσουν το ζήτημα του θανάτου με τρόπο συναισθηματικά έντονο αλλά ταυτόχρονα παιδαγωγικά διαχειρίσιμο. Η απώλεια ενός παππού ή μιας γιαγιάς παρουσιάζεται ως μια βαθιά οδυνηρή εμπειρία, χωρίς όμως να διαταράσσεται πλήρως το βασικό πλαίσιο ασφάλειας που εξακολουθεί να προσφέρει η πυρηνική οικογένεια.

Σε μικρότερο αριθμό έργων, η αφήγηση επικεντρώνεται στην απώλεια γονέα, φίλου ή άλλου σημαντικού προσώπου, γεγονός που συνοδεύεται από εντονότερες συναισθηματικές αντιδράσεις και μεγαλύτερη αφηγηματική έμφαση στις δυσκολίες προσαρμογής του παιδιού. Παράλληλα, ορισμένα έργα διευρύνουν την έννοια της απώλειας πέρα από τον ανθρώπινο θάνατο, συμπεριλαμβάνοντας την απώλεια κατοικίδιων ζώων ή άλλων σημαντικών συναισθηματικών δεσμών, αναγνωρίζοντας ότι η εμπειρία του πένθους δεν περιορίζεται αποκλειστικά στον θάνατο ανθρώπινων προσώπων αλλά αφορά κάθε ουσιαστική διακοπή μιας σχέσης που κατέχει σημαντική θέση στη ζωή του παιδιού.

Η ανάλυση έδειξε επίσης ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι συγγραφείς επιλέγουν να αποσαφηνίζουν την ύπαρξη της απώλειας ήδη από τα πρώτα στάδια της αφήγησης, χωρίς όμως πάντοτε να διευκρινίζουν με σαφήνεια τα αίτια του θανάτου. Η επιλογή αυτή φαίνεται να υπηρετεί αφενός τη διατήρηση της αφηγηματικής οικονομίας και αφετέρου την εστίαση όχι στο γεγονός του θανάτου αποκλειστικά, αλλά στις ψυχολογικές συνέπειες που αυτό επιφέρει στους παιδικούς χαρακτήρες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ακόμη το γεγονός ότι, παρά τη διαφορετική μορφή της απώλειας στα επιμέρους έργα, η λειτουργία της μέσα στην αφήγηση παραμένει κοινή. Η απώλεια λειτουργεί ως αφετηρία μιας διαδικασίας προσωπικής μεταβολής, κατά την οποία οι πρωταγωνιστές καλούνται να επαναπροσδιορίσουν τη σχέση τους με τον εαυτό τους, την οικογένειά τους και το πρόσωπο που έχει αποβιώσει. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εμπειρία του πένθους δεν παρουσιάζεται αποκλειστικά ως τραυματικό γεγονός, αλλά ως διαδικασία ψυχικής ωρίμανσης και σταδιακής αναδόμησης της προσωπικής ταυτότητας, εύρημα που βρίσκεται σε συμφωνία με τις σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις του παιδικού πένθους (Klass, Silverman, & Nickman, 1996; Worden, 2009).

Η ποιοτική ανάλυση των δεκαεννέα έργων ανέδειξε ότι η άρνηση αποτελεί μία από τις συχνότερες αρχικές αντιδράσεις των παιδικών χαρακτήρων απέναντι στην απώλεια. Η δυσκολία αποδοχής της νέας πραγματικότητας εκδηλώνεται με διαφορετικές μορφές, από την αδυναμία κατανόησης του θανάτου μέχρι την προσδοκία ότι το αγαπημένο πρόσωπο θα επιστρέψει.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του «Αντίο Ψαράκι», όπου οι ήρωες παρατηρούν ότι ο Ψαρούλης «δεν κουνιέται για να παίξουμε» και ότι «είναι συνέχεια ανάποδα και δεν κολυμπάει», χωρίς αρχικά να μπορούν να αποδεχθούν ότι έχει πεθάνει. Η αφηγηματική αυτή επιλογή αποτυπώνει τη σταδιακή μετάβαση από την αμφιβολία προς την αποδοχή της πραγματικότητας.

Αντίστοιχα, στο «Πού πήγε ο παππούς;» η ίδια η διατύπωση του τίτλου εκφράζει τη δυσκολία του παιδιού να αποδεχθεί τον θάνατο ως οριστικό γεγονός. Η απώλεια παρουσιάζεται αρχικά ως «απουσία», γεγονός που αντανακλά τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά μικρότερων ηλικιών αντιλαμβάνονται τον θάνατο ως προσωρινό αποχωρισμό και όχι ως μη αναστρέψιμη κατάσταση.

Παρόμοια μοτίβα εμφανίζονται και σε άλλα έργα του δείγματος, γεγονός που συμφωνεί με τη βιβλιογραφία σχετικά με τη σταδιακή κατάκτηση της έννοιας της μη αναστρεψιμότητας του θανάτου (Speece & Brent, 1996; Worden, 2009).

4.2. Οι συναισθηματικές αντιδράσεις των παιδικών χαρακτήρων απέναντι στην απώλεια

Η ανάλυση των λογοτεχνικών έργων κατέδειξε ότι οι παιδικοί χαρακτήρες εμφανίζουν ένα ευρύ φάσμα συναισθηματικών αντιδράσεων, οι οποίες ανταποκρίνονται σε μεγάλο βαθμό στα πρότυπα που περιγράφονται στη σύγχρονη βιβλιογραφία για το παιδικό πένθος (Paradatou, 2005; Dyregrov, 2008; Worden, 2009). Παρότι κάθε έργο παρουσιάζει τις δικές του αφηγηματικές ιδιαιτερότητες, διαπιστώνονται κοινά συναισθηματικά μοτίβα που επαναλαμβάνονται με αξιοσημείωτη συνέπεια.

Η συχνότερη αρχική αντίδραση των πρωταγωνιστών είναι η άρνηση αποδοχής της νέας πραγματικότητας. Πολλά παιδιά αδυνατούν αρχικά να κατανοήσουν την οριστικότητα του θανάτου, προσδοκώντας την επιστροφή του αγαπημένου προσώπου ή αναζητώντας τρόπους επικοινωνίας μαζί του. Η άρνηση αυτή παρουσιάζεται ως φυσιολογικό στάδιο της προσαρμογής και όχι ως ένδειξη ψυχολογικής δυσλειτουργίας, στοιχείο που συμφωνεί με τις αναπτυξιακές θεωρίες για την κατανόηση του θανάτου κατά την παιδική ηλικία (Speece & Brent, 1996).

Εξίσου έντονη εμφανίζεται η παρουσία θυμού και επιθετικότητας, συναισθημάτων που συχνά εκδηλώνονται είτε απέναντι σε μέλη της οικογένειας είτε προς τον ίδιο τον εαυτό του παιδιού. Οι συγγραφείς παρουσιάζουν τις αντιδράσεις αυτές ως φυσιολογικές εκφράσεις του ψυχικού πόνου και της αδυναμίας του παιδιού να διαχειριστεί μια εμπειρία που υπερβαίνει τις γνωστικές και συναισθηματικές του δυνατότητες. Η επιθετικότητα δε λειτουργεί ως μόνιμο χαρακτηριστικό της προσωπικότητας των ηρώων αλλά ως παροδική αντίδραση κατά τη διάρκεια της διεργασίας του πένθους.

Παράλληλα, σε αρκετά έργα αναδεικνύονται αισθήματα ενοχής, καθώς τα παιδιά αποδίδουν στον εαυτό τους ευθύνη για την απώλεια ή θεωρούν ότι θα μπορούσαν να είχαν αποτρέψει τον θάνατο του αγαπημένου προσώπου. Η συγκεκριμένη αφηγηματική επιλογή αντανακλά τη γνωστή αναπτυξιακή τάση των παιδιών προς τη λεγόμενη «μαγική σκέψη», κατά την οποία οι προσωπικές σκέψεις ή επιθυμίες θεωρούνται ικανές να επηρεάσουν την πραγματικότητα (Nagy, 1948).

Εκτός από τις εξωτερικευμένες αντιδράσεις, αρκετοί χαρακτήρες παρουσιάζουν έντονη θλίψη, άγχος, απομόνωση και εσωστρέφεια. Οι συμπεριφορές αυτές συνοδεύονται συχνά από μειωμένη διάθεση για παιχνίδι, περιορισμό της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και δυσκολία συμμετοχής στις καθημερινές δραστηριότητες. Ωστόσο, στα περισσότερα έργα οι καταστάσεις αυτές δεν παρουσιάζονται ως μόνιμες, αλλά ως μεταβατικά στάδια μιας ευρύτερης διαδικασίας προσαρμογής.

Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι κανένα σχεδόν έργο δεν ολοκληρώνεται με την πλήρη εξαφάνιση του πόνου της απώλειας. Αντίθετα, οι συγγραφείς παρουσιάζουν μια σταδιακή μετάβαση από την έντονη συναισθηματική αποδιοργάνωση προς μια περισσότερο λειτουργική αποδοχή της νέας πραγματικότητας. Το πένθος δε «θεραπεύεται», αλλά ενσωματώνεται στη ζωή των ηρώων ως μέρος της προσωπικής τους ιστορίας, εύρημα που

συνάδει με τις σύγχρονες θεωρίες της διατήρησης των συμβολικών δεσμών (Continuing Bonds Theory) (Klass et al., 1996).

Η θλίψη αποτελεί τη συχνότερη συναισθηματική αντίδραση που καταγράφεται στα έργα του δείγματος. Ωστόσο, οι συγγραφείς δεν την παρουσιάζουν ως μία μονοδιάστατη συναισθηματική κατάσταση αλλά ως ένα σύνθετο βίωμα που περιλαμβάνει φόβο, άγχος, αίσθημα κενού και ανασφάλεια.

Στα περισσότερα έργα οι παιδικοί χαρακτήρες αποσύρονται προσωρινά από τις συνήθειες δραστηριότητές τους, εκδηλώνουν μειωμένη διάθεση για παιχνίδι ή αναζητούν συνεχώς το πρόσωπο που έχει χαθεί. Η συμπεριφορά αυτή ανταποκρίνεται στις φυσιολογικές αντιδράσεις πένθους που περιγράφονται στη διεθνή βιβλιογραφία (Herbert, 2004; Dowdney, 2008).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι αρκετοί συγγραφείς αποφεύγουν τις δραματικές περιγραφές και επιλέγουν να αποδώσουν τη θλίψη μέσα από μικρές καθημερινές σκηνές, σιωπές και συμβολικές εικόνες. Η επιλογή αυτή καθιστά τα κείμενα περισσότερο προσιτά στους/στις μικρούς/ές αναγνώστες/τριες και επιτρέπει τη σταδιακή συναισθηματική επεξεργασία της απώλειας.

4.3. Η κατανόηση του θανάτου και η ψυχολογική εξέλιξη των ηρώων

Η συγκριτική ανάλυση των λογοτεχνικών έργων ανέδειξε ότι η κατανόηση του θανάτου δεν παρουσιάζεται ως ένα στατικό γνωστικό γεγονός, αλλά ως μια δυναμική εξελικτική διαδικασία που μεταβάλλεται καθ' όλη τη διάρκεια της αφήγησης. Οι περισσότεροι πρωταγωνιστές εμφανίζονται αρχικά να δυσκολεύονται να αποδεχθούν την οριστικότητα της απώλειας, ενώ σταδιακά οδηγούνται σε βαθύτερη κατανόηση της νέας πραγματικότητας μέσω προσωπικών εμπειριών, οικογενειακής υποστήριξης και εσωτερικής επεξεργασίας των συναισθημάτων τους.

Στα πρώτα στάδια της αφήγησης κυριαρχούν γνωστικά σχήματα που ανταποκρίνονται στα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά της παιδικής ηλικίας. Αρκετοί ήρωες αντιλαμβάνονται τον θάνατο ως προσωρινό γεγονός ή ως μια μορφή απομάκρυνσης από την οποία το αγαπημένο πρόσωπο μπορεί να επιστρέψει. Η αντίληψη αυτή αντανάκλα τις γνωστικές δυσκολίες των παιδιών να κατανοήσουν τη μη αναστρεψιμότητα του θανάτου, όπως έχει περιγραφεί από τους Nagy (1948), Sreene & Brent (1996) και Corr (2016).

Η εξέλιξη της πλοκής συνοδεύεται από σταδιακή αναδόμηση αυτών των αντιλήψεων. Οι πρωταγωνιστές οδηγούνται προοδευτικά στην αποδοχή της οριστικότητας της απώλειας, όχι μέσω μιας απότομης αλλαγής, αλλά μέσα από μια διαδικασία διαλόγου, αναστοχασμού και συναισθηματικής ωρίμανσης. Η αποδοχή δεν παρουσιάζεται ως λήθη ούτε ως εξάλειψη του πόνου, αλλά ως επαναπροσδιορισμός της σχέσης με το πρόσωπο που έχει αποβιώσει και ως προσαρμογή στις νέες συνθήκες της ζωής.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η ψυχολογική εξέλιξη των ηρώων δεν ακολουθεί πάντοτε γραμμική πορεία. Σε αρκετά έργα παρατηρούνται εναλλαγές μεταξύ αποδοχής και υποτροπής σε προηγούμενες συναισθηματικές καταστάσεις, στοιχείο που ανταποκρίνεται στις σύγχρονες θεωρίες του παιδικού πένθους, σύμφωνα με τις οποίες η προσαρμογή αποτελεί μια κυκλική και όχι απολύτως γραμμική διαδικασία (Stroebe & Schut, 1999; Worden, 2009).

Παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις μεταξύ των έργων, κοινό χαρακτηριστικό αποτελεί το γεγονός ότι οι συγγραφείς επιλέγουν να ολοκληρώνουν τις αφηγήσεις με αισιόδοξη προοπτική. Οι ήρωες κατορθώνουν να αναπτύξουν νέες δεξιότητες προσαρμογής, να ενισχύσουν τις σχέσεις τους με τα σημαντικά πρόσωπα του περιβάλλοντός τους και να

ενσωματώσουν την εμπειρία της απώλειας στην προσωπική τους ιστορία. Με τον τρόπο αυτό, το πένθος παρουσιάζεται όχι ως κατάσταση μόνιμης ψυχικής κατάρρευσης αλλά ως διαδικασία προσωπικής ωρίμανσης, ανάπτυξης ψυχικής ανθεκτικότητας και ανασυγκρότησης της ταυτότητας.

Τα ευρήματα αυτά ενισχύουν την άποψη ότι η σύγχρονη παιδική λογοτεχνία προσεγγίζει το πένθος με αυξημένο ψυχολογικό ρεαλισμό, απομακρυνόμενη από απλουστευτικές ή διδακτικές αφηγήσεις και προβάλλοντας μια περισσότερο σύνθετη και επιστημονικά τεκμηριωμένη εικόνα της παιδικής προσαρμογής στην απώλεια.

Η συγκριτική ανάλυση των δεκαεννέα λογοτεχνικών έργων απέδειξε ότι, παρότι ο θυμός και η επιθετικότητα αναφέρονται στη διεθνή βιβλιογραφία ως πιθανές αντιδράσεις των παιδιών κατά τη διαδικασία του πένθους (Herbert, 2004; Worden, 2009), δεν αποτελούν το κυρίαρχο μοτίβο στα έργα του δείγματος. Αντίθετα, οι περισσότεροι συγγραφείς επιλέγουν να παρουσιάσουν το πένθος ως μια περισσότερο εσωστρεφή εμπειρία, η οποία εκδηλώνεται κυρίως μέσω της θλίψης, της σιωπής, της απόσυρσης και της νοσταλγίας.

Σε αρκετές αφηγήσεις οι παιδικοί ήρωες δε στρέφουν τον θυμό τους προς το οικογενειακό ή κοινωνικό περιβάλλον, αλλά βιώνουν την απώλεια με παθητικό τρόπο. Χαρακτηριστικά, στην ανάλυση του έργου «Ο κήπος της Ελπίδας» επισημαίνεται ότι το παιδί «δε βιώνει την απώλεια με εκρήξεις θυμού και επιθετικότητα είτε προς τους άλλους είτε προς τον εαυτό του», αλλά αποστασιοποιείται και αδυνατεί αρχικά να αντιμετωπίσει ενεργητικά την κατάσταση.

Ανάλογη εικόνα παρουσιάζεται και στο έργο «Ο παππούς του Κυριάκου», όπου, παρά τη βαθιά στενοχώρια για την απώλεια, δεν καταγράφονται εκρήξεις θυμού ή επιθετικής συμπεριφοράς. Αντίθετα, η κυρίαρχη συναισθηματική αντίδραση είναι η λύπη και η επιθυμία να μπορούσε ο παππούς να επιστρέψει.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το εύρημα σχετικά με την ενοχή. Αν και η βιβλιογραφία αναγνωρίζει ότι τα παιδιά μικρότερων ηλικιών συχνά αποδίδουν μαγικά ή προσωπικά αίτια στον θάνατο, θεωρώντας ότι κάποια δική τους σκέψη ή πράξη συνέβαλε στην απώλεια, η τάση αυτή εμφανίζεται περιορισμένη στα έργα του δείγματος. Στη μεγάλη πλειονότητα των βιβλίων οι πρωταγωνιστές δεν εκδηλώνουν έντονα αισθήματα ενοχής· αντιθέτως, αντιλαμβάνονται σταδιακά ότι ο θάνατος οφείλεται σε φυσικά αίτια ή σε ασθένεια και όχι σε προσωπική τους ευθύνη.

Το εύρημα αυτό υποδηλώνει ότι οι σύγχρονοι συγγραφείς παιδικής λογοτεχνίας επιχειρούν συνειδητά να αποδομήσουν πιθανές εσφαλμένες πεποιθήσεις των παιδιών σχετικά με την αιτιότητα του θανάτου, συμβάλλοντας στην υγιή επεξεργασία της απώλειας και περιορίζοντας τον κίνδυνο ανάπτυξης δυσλειτουργικών συναισθημάτων ενοχής.

4.4. Ο ρόλος της οικογένειας και του κοινωνικού περιβάλλοντος στη διαχείριση του πένθους

Η ποιοτική ανάλυση των λογοτεχνικών έργων ανέδειξε ότι η διαχείριση του παιδικού πένθους δεν παρουσιάζεται ως αμιγώς ατομική διαδικασία, αλλά ως εμπειρία που διαμορφώνεται μέσα από την αλληλεπίδραση του παιδιού με το οικογενειακό και κοινωνικό του περιβάλλον. Σχεδόν σε όλα τα έργα η παρουσία υποστηρικτικών προσώπων λειτουργεί ως καθοριστικός προστατευτικός παράγοντας για την ψυχολογική προσαρμογή των πρωταγωνιστών.

Κυρίαρχη θέση κατέχει η οικογένεια, η οποία παρουσιάζεται ως ο βασικός φορέας συναισθηματικής ασφάλειας. Οι γονείς, οι παππούδες, οι γιαγιάδες και τα αδέρφια δεν περιορίζονται σε πρακτική φροντίδα, αλλά συμβάλλουν ουσιαστικά στην έκφραση των συναισθημάτων, στη νοηματοδότηση της απώλειας και στη σταδιακή αποδοχή της νέας

πραγματικότητας. Οι οικογενειακές αφηγήσεις, οι κοινές αναμνήσεις, η διατήρηση τελετουργιών και η ανοιχτή επικοινωνία αποτελούν επαναλαμβανόμενες αφηγηματικές πρακτικές μέσω των οποίων ενισχύεται η συναισθηματική ανθεκτικότητα των παιδιών, επιβεβαιώνοντας αντίστοιχα ευρήματα της βιβλιογραφίας (Papadatou, 2005; Dyregrov, 2008).

Παράλληλα, σημαντική είναι και η συμβολή του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος. Σε αρκετά έργα εμφανίζονται εκπαιδευτικοί, φίλοι, γείτονες ή άλλα πρόσωπα της κοινότητας, τα οποία λειτουργούν υποστηρικτικά, προσφέροντας στο παιδί αίσθημα αποδοχής, κατανόησης και συνέχειας της καθημερινής ζωής. Οι χαρακτήρες αυτοί διευκολύνουν την κοινωνική επανένταξη του παιδιού και περιορίζουν το αίσθημα απομόνωσης που συχνά συνοδεύει την εμπειρία της απώλειας.

Εξίσου αξιοσημείωτο είναι ότι οι συγγραφείς αποφεύγουν να παρουσιάσουν το παιδί ως παθητικό αποδέκτη της φροντίδας των ενηλίκων. Αντίθετα, οι πρωταγωνιστές συμμετέχουν ενεργά στη διαδικασία διαχείρισης του πένθους, διατυπώνουν ερωτήματα, εκφράζουν συναισθήματα, αναζητούν απαντήσεις και σταδιακά οικοδομούν προσωπικούς μηχανισμούς προσαρμογής. Η προσέγγιση αυτή εναρμονίζεται με τις σύγχρονες παιδοκεντρικές θεωρήσεις της παιδικής ψυχολογίας, σύμφωνα με τις οποίες το παιδί αποτελεί ενεργό υποκείμενο της δικής του ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης (Christ, 2010).

Ωστόσο, η ανάλυση ανέδειξε και περιπτώσεις όπου η υποστήριξη εμφανίζεται ανεπαρκής ή καθυστερημένη. Στις αφηγήσεις αυτές οι πρωταγωνιστές βιώνουν εντονότερα συναισθήματα μοναξιάς, αβεβαιότητας και φόβου, γεγονός που επιβραδύνει την προσαρμογή τους. Η συγκεκριμένη διαφοροποίηση υπογραμμίζει, έστω και έμμεσα, τη σημασία της έγκαιρης και ουσιαστικής συναισθηματικής υποστήριξης, στοιχείο που αναγνωρίζεται ως καθοριστικός προστατευτικός παράγοντας στη διεθνή βιβλιογραφία (Worden, 2009; Balk, 2014).

Συνολικά, τα ευρήματα καταδεικνύουν ότι η σύγχρονη παιδική λογοτεχνία δεν αντιμετωπίζει το πένθος αποκλειστικά ως ατομική ψυχολογική εμπειρία, αλλά ως διαδικασία που αναπτύσσεται μέσα σε ένα δίκτυο διαπροσωπικών σχέσεων. Η οικογένεια και το κοινωνικό περιβάλλον δε λειτουργούν απλώς ως υποστηρικτικό πλαίσιο, αλλά ως βασικοί παράγοντες που διαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο το παιδί κατανοεί, επεξεργάζεται και τελικά ενσωματώνει την εμπειρία της απώλειας στη ζωή του.

Ένα από τα πλέον σταθερά ευρήματα της παρούσας έρευνας αφορά τον καθοριστικό ρόλο της οικογένειας και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος στην προσαρμογή των παιδικών χαρακτήρων μετά την απώλεια. Σχεδόν σε όλα τα έργα του δείγματος, η οικογένεια λειτουργεί ως ο βασικός μηχανισμός συναισθηματικής στήριξης, προσφέροντας ασφάλεια, σταθερότητα και ευκαιρίες έκφρασης του πένθους.

Οι γονείς, οι παππούδες, οι γιαγιάδες ή άλλοι σημαντικοί ενήλικες αναλαμβάνουν να εξηγήσουν στα παιδιά την έννοια του θανάτου, να απαντήσουν στις απορίες τους και να τα συνοδεύσουν στη διαδικασία αποδοχής της νέας πραγματικότητας. Η παρουσία τους δεν περιορίζεται στην παροχή πληροφοριών αλλά επεκτείνεται στη συναισθηματική διαθεσιμότητα, στη διατήρηση της καθημερινής ρουτίνας και στη δημιουργία ενός ασφαλούς περιβάλλοντος μέσα στο οποίο το παιδί μπορεί να θρηνήσει χωρίς φόβο ή ενοχές.

Το εύρημα αυτό συμβαδίζει με το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας, όπου υπογραμμίζεται ότι η υπέρβαση της απώλειας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την κοινωνική υποστήριξη και ότι οικογένεια, σχολείο και κοινωνικός περίγυρος οφείλουν να βοηθούν το παιδί να κατανοήσει σταδιακά την έννοια του θανάτου και να αναπτύξει λειτουργικούς τρόπους προσαρμογής.

Παράλληλα, η ανάλυση δείχνει ότι οι συγγραφείς δεν παρουσιάζουν την οικογένεια ως παντοδύναμη ή αλάνθαστη. Αντίθετα, αναγνωρίζεται ότι και οι ίδιοι οι ενήλικες πενθούν, γεγονός που καθιστά τη μεταξύ τους στήριξη αμφίδρομη. Η προσέγγιση αυτή βρίσκεται σε συμφωνία με τη θέση του Neimeyer ότι οι άνθρωποι στους οποίους στρεφόμαστε για υποστήριξη έχουν συχνά πληγεί από την ίδια απώλεια.

Συνολικά, τα αποτελέσματα αναδεικνύουν ότι η επιτυχής προσαρμογή των παιδικών χαρακτήρων δεν αποδίδεται αποκλειστικά στην ατομική τους ανθεκτικότητα, αλλά προκύπτει από τη συνεχή αλληλεπίδραση προσωπικών και κοινωνικών παραγόντων. Η οικογένεια, το σχολείο και το ευρύτερο υποστηρικτικό δίκτυο συγκροτούν ένα προστατευτικό πλαίσιο που διευκολύνει την έκφραση των συναισθημάτων, την κατανόηση της απώλειας και τη σταδιακή ανασυγκρότηση της καθημερινής ζωής.

4.5. Η συμβολική συνέχιση της σχέσης με τον θανόντα

Ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα της παρούσας έρευνας αφορά στον τρόπο με τον οποίο η σύγχρονη παιδική λογοτεχνία αναπαριστά τη σχέση του παιδιού με το πρόσωπο που έχει αποβιώσει μετά την απώλεια. Η συγκριτική ανάλυση των λογοτεχνικών έργων κατέδειξε ότι η ολοκλήρωση της διαδικασίας του πένθους δεν ταυτίζεται με τη λήθη ή την πλήρη αποδέσμευση από τον εκλιπόντα, αλλά με τη σταδιακή αναδιαμόρφωση της σχέσης μαζί του.

Στα περισσότερα έργα, το αγαπημένο πρόσωπο εξακολουθεί να κατέχει ενεργή θέση στην ψυχική ζωή των πρωταγωνιστών μέσω των αναμνήσεων, των προσωπικών αντικειμένων, των οικογενειακών αφηγήσεων, των συμβολικών τελετουργιών ή της διατήρησης κοινών εμπειριών. Οι συγγραφείς παρουσιάζουν τη συνέχιση αυτής της σχέσης όχι ως ένδειξη παθολογικού πένθους, αλλά ως φυσιολογικό στάδιο της συναισθηματικής προσαρμογής, το οποίο επιτρέπει στο παιδί να ενσωματώσει δημιουργικά την εμπειρία της απώλειας στη μετέπειτα ζωή του.

Η συγκεκριμένη αφηγηματική επιλογή συνάδει με τη θεωρία των Continuing Bonds των Klass, Silverman, & Nickman (1996), σύμφωνα με την οποία η υγιής προσαρμογή δεν προϋποθέτει την πλήρη διακοπή του συναισθηματικού δεσμού με τον θανόντα, αλλά τη μετατροπή του σε μια εσωτερική σχέση που συνεχίζει να επηρεάζει θετικά την προσωπικότητα και την καθημερινότητα του πενθούντος. Η θεωρία αυτή έχει επιβεβαιωθεί από μεταγενέστερες έρευνες, οι οποίες αναγνωρίζουν ότι η διατήρηση συμβολικών δεσμών μπορεί να λειτουργήσει προστατευτικά για την ψυχική υγεία των παιδιών όταν συνοδεύεται από λειτουργική προσαρμογή (Neimeyer, Baldwin, & Gillies, 2006; Field, 2008).

Η ανάλυση ανέδειξε ότι η διατήρηση της σχέσης με τον εκλιπόντα εμφανίζεται με διαφορετικές αφηγηματικές μορφές. Σε ορισμένα έργα εκφράζεται μέσα από αντικείμενα που αποκτούν ιδιαίτερη συναισθηματική αξία, σε άλλα μέσω αναμνήσεων και οικογενειακών ιστοριών, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις οι πρωταγωνιστές διατηρούν έναν εσωτερικό διάλογο με το αγαπημένο πρόσωπο, χωρίς αυτό να παρουσιάζεται ως στοιχείο φαντασιοπληξίας ή ψυχοπαθολογίας. Αντίθετα, οι πρακτικές αυτές λειτουργούν ως μηχανισμοί ψυχικής συνέχειας και συναισθηματικής σταθερότητας.

Το εύρημα αυτό διαφοροποιεί σημαντικά τη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία από παλαιότερες αφηγήσεις, όπου το τέλος της ιστορίας συχνά συνέπιπτε με την πλήρη υπέρβαση του πένθους. Στα υπό εξέταση έργα, η απώλεια εξακολουθεί να αποτελεί μέρος της προσωπικής ιστορίας των ηρώων, χωρίς όμως να καθορίζει πλέον αρνητικά την καθημερινή τους λειτουργικότητα. Η μετάβαση αυτή αποτυπώνει μια περισσότερο σύγχρονη, ρεαλιστική και ψυχολογικά τεκμηριωμένη αντίληψη για το παιδικό πένθος.

4.6. Σύνθεση των ευρημάτων

Η συγκριτική ανάλυση των δεκαεννέα λογοτεχνικών έργων ανέδειξε αξιοσημείωτη ομοιογένεια ως προς τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζεται το παιδικό πένθος στη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία. Παρά τις επιμέρους διαφορές μεταξύ των έργων, διαμορφώνεται ένα συνεκτικό αφηγηματικό πρότυπο, σύμφωνα με το οποίο η εμπειρία της απώλειας παρουσιάζεται ως σύνθετη αλλά διαχειρίσιμη διαδικασία προσωπικής προσαρμογής.

Τα περισσότερα έργα εστιάζουν στην απώλεια συγγενικών προσώπων, κυρίως παππούδων και γιαγιάδων, γεγονός που επιτρέπει στους συγγραφείς να προσεγγίσουν το θέμα του θανάτου με τρόπο συναισθηματικά ουσιαστικό αλλά ταυτόχρονα παιδαγωγικά ασφαλή. Οι πρωταγωνιστές εκδηλώνουν συναισθηματικές αντιδράσεις που περιλαμβάνουν άρνηση, θυμό, ενοχές, άγχος και θλίψη, αντιδράσεις οι οποίες εξελίσσονται σταδιακά προς μεγαλύτερη αποδοχή και ψυχική προσαρμογή.

Κοινό χαρακτηριστικό όλων σχεδόν των έργων αποτελεί η ανάδειξη της οικογένειας και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος ως βασικών παραγόντων προστασίας. Η συναισθηματική υποστήριξη, η ειλικρινής επικοινωνία και η δυνατότητα έκφρασης των συναισθημάτων παρουσιάζονται ως προϋποθέσεις για την ομαλή επεξεργασία της απώλειας. Παράλληλα, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη διατήρηση ενός συμβολικού δεσμού με το πρόσωπο που έχει αποβιώσει, στοιχείο που αναδεικνύεται ως βασικός μηχανισμός ψυχολογικής συνέχειας.

Συνολικά, τα ευρήματα καταδεικνύουν ότι η σύγχρονη παιδική λογοτεχνία δεν αντιμετωπίζει το πένθος ως γεγονός που πρέπει να ξεπεραστεί ή να λησμονηθεί, αλλά ως εμπειρία που ενσωματώνεται σταδιακά στην προσωπική ιστορία του παιδιού. Μέσα από τις αφηγηματικές επιλογές των συγγραφέων προβάλλεται ένα πρότυπο ψυχικής ανθεκτικότητας, σύμφωνα με το οποίο η αποδοχή της απώλειας δεν συνεπάγεται τη διακοπή της συναισθηματικής σχέσης με τον θανόντα, αλλά τη δημιουργική αναδιοργάνωσή της στο πλαίσιο της συνέχισης της ζωής.

5. Συζήτηση

5.1. Η αναπαράσταση του παιδικού πένθους υπό το πρίσμα της σύγχρονης θεωρίας

Τα ευρήματα της μελέτης επιβεβαίωσαν ότι η σύγχρονη παιδική λογοτεχνία προσεγγίζει το πένθος ως μια πολυδιάστατη και δυναμική ψυχολογική διεργασία, η οποία συνδέεται στενά με τη γνωστική, συναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού. Η συγκριτική ανάλυση των δεκαεννέα λογοτεχνικών έργων ανέδειξε ότι οι αφηγηματικές επιλογές των συγγραφέων συμβαδίζουν σε μεγάλο βαθμό με τις σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις του παιδικού πένθους και απομακρύνονται από παλαιότερες αντιλήψεις που αντιμετώπιζαν την απώλεια ως γεγονός το οποίο έπρεπε να αποσιωπηθεί ή να ξεπεραστεί το ταχύτερο δυνατό.

Ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα αφορά την πολυμορφία των συναισθηματικών αντιδράσεων των παιδικών χαρακτήρων. Η άρνηση, ο θυμός, η ενοχή, η θλίψη και το άγχος εμφανίζονται ως φυσιολογικές και αναμενόμενες αντιδράσεις απέναντι στην απώλεια και όχι ως ενδείξεις ψυχοπαθολογίας. Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνει τη θέση του Worden (2009), σύμφωνα με την οποία το πένθος συνιστά ενεργητική διαδικασία προσαρμογής και όχι παθητική ψυχική κατάσταση. Αντίστοιχα, η παρατηρούμενη εναλλαγή συναισθηματικών καταστάσεων στους λογοτεχνικούς χαρακτήρες βρίσκεται σε συμφωνία με το Διπλό Μοντέλο Διεργασίας του Πένθους (Dual Process Model) των Stroebe & Schut (1999), σύμφωνα με το οποίο ο/η πενθών/ούσα μετακινείται διαρκώς μεταξύ της εστίασης στην απώλεια και της προσαρμογής στη νέα πραγματικότητα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η πλειονότητα των έργων δεν ακολουθεί αυστηρά τη γραμμική αντίληψη των σταδίων του πένθους, όπως αυτή διατυπώθηκε αρχικά από την Kübler-Ross (1969). Αντίθετα, οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες εμφανίζουν διακυμάνσεις στη συναισθηματική τους κατάσταση, επιστρέφοντας συχνά σε προηγούμενες μορφές αντίδρασης πριν καταλήξουν σε μια περισσότερο λειτουργική προσαρμογή. Η διαπίστωση αυτή αντανakλά τις σύγχρονες εξελίξεις της ψυχολογίας του πένθους, σύμφωνα με τις οποίες η προσαρμογή δεν αποτελεί γραμμική διαδικασία αλλά χαρακτηρίζεται από συνεχείς αναπροσαρμογές, ανάλογα με τις εμπειρίες και τις απαιτήσεις της καθημερινότητας (Neimeyer, 2016).

Παράλληλα, η ανάλυση ανέδειξε ότι η έννοια της αποδοχής δεν ταυτίζεται με την εξάλειψη του συναισθηματικού πόνου. Οι περισσότεροι λογοτεχνικοί ήρωες ολοκληρώνουν την αφηγηματική τους πορεία έχοντας αναπτύξει νέους τρόπους νοηματοδότησης της απώλειας, χωρίς όμως να παύουν να διατηρούν συναισθηματική σύνδεση με το πρόσωπο που έχει αποβιώσει. Η συγκεκριμένη αφηγηματική επιλογή επιβεβαιώνει τη θεωρία των Continuing Bonds (Klass, Silverman, & Nickman, 1996), σύμφωνα με την οποία η διατήρηση ενός εσωτερικού δεσμού με τον εκλιπόντα αποτελεί φυσιολογική και συχνά προσαρμοστική διάσταση της διεργασίας του πένθους.

Ένα ακόμη ιδιαίτερα ενδιαφέρον εύρημα αφορά τη σταδιακή μετάβαση των ηρώων από τη συναισθηματική αποδιοργάνωση προς την ψυχική ανθεκτικότητα. Η ανθεκτικότητα δεν παρουσιάζεται ως έμφυτο χαρακτηριστικό, αλλά ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης προσωπικών, οικογενειακών και κοινωνικών παραγόντων, στοιχείο που συμφωνεί με τα οικολογικά μοντέλα ανάπτυξης και τις σύγχρονες θεωρήσεις της παιδικής προσαρμογής μετά από τραυματικά γεγονότα (Masten, 2014). Υπό το πρίσμα αυτό, η παιδική λογοτεχνία φαίνεται να λειτουργεί όχι μόνο ως μέσο αναπαράστασης του πένθους αλλά και ως πεδίο διαμόρφωσης προτύπων ψυχικής ανθεκτικότητας, προσφέροντας στους/στις νεαρούς/ές αναγνώστες/τριες λειτουργικά πρότυπα διαχείρισης της απώλειας.

Συνολικά, τα αποτελέσματα της έρευνας τεκμηρίωσαν ότι η σύγχρονη παιδική λογοτεχνία ευθυγραμμίζεται με τις πλέον πρόσφατες επιστημονικές προσεγγίσεις της ψυχολογίας του πένθους και συμβάλλει ουσιαστικά στη διαμόρφωση ενός περισσότερο ρεαλιστικού και παιδαγωγικά τεκμηριωμένου τρόπου προσέγγισης της απώλειας κατά την παιδική ηλικία.

5.2. Η παιδική λογοτεχνία ως μέσο ψυχοκοινωνικής υποστήριξης

Πέρα από την αφηγηματική αναπαράσταση της απώλειας, τα ευρήματα της μελέτης ανέδειξαν τον ουσιαστικό παιδαγωγικό και ψυχοκοινωνικό ρόλο της παιδικής λογοτεχνίας στη διαχείριση του πένθους. Τα υπό εξέταση έργα δεν περιορίζονται στην περιγραφή μιας τραυματικής εμπειρίας, αλλά λειτουργούν ως μέσα συναισθηματικής επεξεργασίας, κατανόησης και νοηματοδότησης της απώλειας, δημιουργώντας ένα ασφαλές πλαίσιο μέσα στο οποίο το παιδί μπορεί να προσεγγίσει ένα ιδιαίτερα δύσκολο υπαρξιακό ζήτημα.

Η δυνατότητα ταύτισης με τους λογοτεχνικούς χαρακτήρες αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους μηχανισμούς μέσω των οποίων επιτυγχάνεται η ψυχοπαιδαγωγική λειτουργία της λογοτεχνίας. Οι πρωταγωνιστές βιώνουν συναισθήματα αντίστοιχα με εκείνα που μπορεί να αντιμετωπίσει ένα παιδί στην πραγματική ζωή, γεγονός που επιτρέπει στους/στις αναγνώστες/τριες να αναγνωρίσουν τις δικές τους εμπειρίες, να κατανοήσουν ότι οι αντιδράσεις τους είναι φυσιολογικές και να αναπτύξουν αποτελεσματικότερους τρόπους διαχείρισης των συναισθημάτων τους. Η διαδικασία αυτή συνδέεται άμεσα με τις αρχές της βιβλιοθεραπείας, σύμφωνα με τις οποίες η λογοτεχνική αφήγηση διευκολύνει την

αυτογνωσία, την έκφραση των συναισθημάτων και την ενίσχυση της ψυχικής ανθεκτικότητας (Heath, Sheen, Leavy, Young, & Money, 2005; McNicol, 2018).

Επιπλέον, η μελέτη ανέδειξε ότι τα περισσότερα έργα αποφεύγουν τόσο την ωραιοποίηση όσο και τη δραματοποίηση του θανάτου. Αντίθετα, προβάλλουν μια ισορροπημένη εικόνα της απώλειας, κατά την οποία ο πόνος αναγνωρίζεται ως φυσιολογικό μέρος της ανθρώπινης εμπειρίας, ενώ ταυτόχρονα παρουσιάζονται λειτουργικοί τρόποι αντιμετώπισής του. Η προσέγγιση αυτή συνάδει με τις σύγχρονες παιδαγωγικές αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες η προετοιμασία των παιδιών για δύσκολα γεγονότα ζωής αποτελεί σημαντικό στοιχείο της κοινωνικοσυναισθηματικής τους εκπαίδευσης (Schonfeld & Demaria, 2016).

Ιδιαίτερη σημασία αποκτά η αξιοποίηση των συγκεκριμένων λογοτεχνικών έργων στο σχολικό περιβάλλον. Οι αφηγήσεις που πραγματεύονται το πένθος μπορούν να λειτουργήσουν ως αφετηρία οργανωμένων παιδαγωγικών παρεμβάσεων, ενισχύοντας την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης, της συναισθηματικής έκφρασης και της ψυχικής ανθεκτικότητας. Η αξιοποίησή τους μπορεί να συμβάλλει ουσιαστικά στην πρόληψη δυσλειτουργικών μορφών διαχείρισης της απώλειας, ιδίως όταν συνοδεύεται από κατάλληλη παιδαγωγική καθοδήγηση και ανοιχτό διάλογο μεταξύ εκπαιδευτικών και μαθητών/τριών (Papadatou, 2005; Corr, Corr, & Doka, 2019).

Παράλληλα, τα ευρήματα της έρευνας αποκτούν ιδιαίτερη σημασία για τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας, καθώς τα λογοτεχνικά έργα μπορούν να αξιοποιηθούν συμπληρωματικά σε συμβουλευτικές και θεραπευτικές παρεμβάσεις με παιδιά που έχουν βιώσει σημαντικές απώλειες. Η λογοτεχνία λειτουργεί ως «ασφαλής διαμεσολαβήτρια» μεταξύ του παιδιού και της τραυματικής εμπειρίας, επιτρέποντας την έκφραση δύσκολων συναισθημάτων με έμμεσο και λιγότερο απειλητικό τρόπο.

Συνεπώς, η έρευνα υποστηρίζει ότι η σύγχρονη παιδική λογοτεχνία υπερβαίνει τα όρια της αισθητικής ή ψυχαγωγικής λειτουργίας της και αναδεικνύεται σε ουσιαστικό εργαλείο κοινωνικοσυναισθηματικής αγωγής. Μέσα από τις αφηγηματικές της επιλογές συμβάλλει όχι μόνο στην κατανόηση του πένθους αλλά και στην καλλιέργεια ψυχικής ανθεκτικότητας, ενσυναίσθησης και συναισθηματικής ωριμότητας, στοιχεία ιδιαίτερα σημαντικά για τη συνολική ανάπτυξη του παιδιού.

5.3. Η συμβολή της έρευνας στη διεθνή βιβλιογραφία

Η μελέτη συνέβαλε στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, καθώς προσέγγισε το παιδικό πένθος μέσα από μια ολοκληρωμένη συγκριτική ανάλυση σύγχρονων έργων παιδικής λογοτεχνίας, συνδυάζοντας θεωρητικά εργαλεία από την αναπτυξιακή ψυχολογία, την παιδαγωγική και τις λογοτεχνικές σπουδές. Ενώ μεγάλο μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας επικεντρώθηκε είτε στις ψυχολογικές διαστάσεις του παιδικού πένθους είτε στην εκπαιδευτική αξιοποίηση μεμονωμένων λογοτεχνικών έργων (Papadatou, 2005; Worden, 2009; Corr et al., 2019), η παρούσα έρευνα επιχείρησε μια συνθετική προσέγγιση, εξετάζοντας συγκριτικά ένα ευρύ σώμα σύγχρονων λογοτεχνικών κειμένων.

Ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία της συμβολής της έρευνας αφορά στην ανάδειξη κοινών αφηγηματικών προτύπων στη διαχείριση του παιδικού πένθους. Η συγκριτική ανάλυση κατέδειξε ότι, ανεξάρτητα από τη χώρα προέλευσης ή τον συγγραφέα κάθε έργου, διαμορφώνεται ένα σχετικά σταθερό αφηγηματικό μοντέλο, στο οποίο η εμπειρία της απώλειας ακολουθεί μια πορεία από την αρχική συναισθηματική αποδιοργάνωση προς τη σταδιακή προσαρμογή και την ανάπτυξη νέων μορφών ψυχικής ισορροπίας. Το εύρημα αυτό υποδηλώνει ότι η σύγχρονη παιδική λογοτεχνία φαίνεται να υιοθετεί κοινές παιδαγωγικές

και ψυχολογικές αρχές κατά την προσέγγιση του πένθους, γεγονός που δεν έχει αναδειχθεί επαρκώς στη μέχρι σήμερα βιβλιογραφία.

Επιπλέον, η μελέτη τεκμηριώνει τη στενή συνάφεια μεταξύ των αφηγηματικών επιλογών των συγγραφέων και των σύγχρονων θεωριών της ψυχολογίας του πένθους. Οι λογοτεχνικές αφηγήσεις δεν περιορίζονται στην περιγραφή συναισθηματικών αντιδράσεων, αλλά αναπαριστούν με αξιοσημείωτη συνέπεια έννοιες όπως η ψυχική ανθεκτικότητα, η σταδιακή προσαρμογή, η σημασία των προστατευτικών παραγόντων και η διατήρηση συμβολικών δεσμών με το πρόσωπο που έχει αποβιώσει. Η διαπίστωση αυτή ενισχύει την άποψη ότι η σύγχρονη παιδική λογοτεχνία αντανακλά σε σημαντικό βαθμό τις εξελίξεις της επιστημονικής γνώσης γύρω από το παιδικό πένθος.

Ιδιαίτερη συμβολή της έρευνας αποτελεί επίσης η ανάδειξη του παιδαγωγικού ρόλου της παιδικής λογοτεχνίας ως μέσου κοινωνικοσυναισθηματικής αγωγής. Τα ευρήματα καταδεικνύουν ότι τα λογοτεχνικά έργα δε λειτουργούν αποκλειστικά ως αισθητικά δημιουργήματα, αλλά ως εργαλεία που μπορούν να αξιοποιηθούν συστηματικά στην εκπαιδευτική πράξη, στη συμβουλευτική και στην ψυχοκοινωνική υποστήριξη παιδιών που βιώνουν σημαντικές απώλειες. Κατά συνέπεια, η παρούσα μελέτη διευρύνει το θεωρητικό πλαίσιο σύνδεσης μεταξύ παιδικής λογοτεχνίας και ψυχικής υγείας, αναδεικνύοντας τη λογοτεχνία ως ενεργό παράγοντα πρόληψης και ενδυνάμωσης.

Τέλος, η έρευνα προσέφερε ένα οργανωμένο πλαίσιο ποιοτικής ανάλυσης της λογοτεχνικής αναπαράστασης του πένθους, το οποίο μπορεί να αξιοποιηθεί σε μελλοντικές μελέτες με διαφορετικά λογοτεχνικά σώματα, ηλικιακές ομάδες ή πολιτισμικά περιβάλλοντα. Με τον τρόπο αυτό, η συμβολή της δεν περιορίστηκε στα συγκεκριμένα έργα που εξετάστηκαν, αλλά επεκτάθηκε και σε μεθοδολογικό επίπεδο, προτείνοντας ένα εφαρμόσιμο μοντέλο ανάλυσης της παιδικής λογοτεχνίας.

5.4. Περιορισμοί της μελέτης και προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Παρά τη συστηματική μεθοδολογική προσέγγιση που ακολουθήθηκε, η παρούσα έρευνα παρουσίασε ορισμένους περιορισμούς, οι οποίοι θα πρέπει να ληφθούν υπόψη κατά την ερμηνεία των αποτελεσμάτων.

Αρχικά, το δείγμα περιορίστηκε σε δεκαεννέα έργα παιδικής λογοτεχνίας που εκδόθηκαν κατά το χρονικό διάστημα 2017–2022. Αν και το συγκεκριμένο σώμα κειμένων κρίθηκε επαρκές για την ανάδειξη βασικών αφηγηματικών προτύπων, δεν μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό του συνόλου της ελληνικής και διεθνούς παιδικής λογοτεχνικής παραγωγής που πραγματεύεται το πένθος. Η ένταξη μεγαλύτερου αριθμού έργων ή η επέκταση της χρονικής περιόδου θα μπορούσε να αναδείξει πρόσθετες διαφοροποιήσεις ή νέες αφηγηματικές τάσεις.

Επιπλέον, η έρευνα βασίστηκε αποκλειστικά στην ποιοτική ανάλυση περιεχομένου των λογοτεχνικών έργων και δεν περιέλαβε εμπειρική διερεύνηση της πρόσληψής τους από τα ίδια τα παιδιά, τους/τις εκπαιδευτικούς ή τους γονείς. Ως εκ τούτου, τα συμπεράσματα αφορούν τον τρόπο με τον οποίο οι συγγραφείς αναπαριστούν το πένθος και όχι τον βαθμό στον οποίο οι συγκεκριμένες αφηγήσεις επηρεάζουν πραγματικά τη συναισθηματική κατανόηση ή τη διαχείριση της απώλειας από τους/τις αναγνώστες/τριες.

Ένας ακόμη περιορισμός αφορά την ερμηνευτική φύση της ποιοτικής ανάλυσης. Παρά την εφαρμογή συστηματικού πρωτοκόλλου κωδικοποίησης και τη συνεχή σύνδεση των ευρημάτων με τη διεθνή βιβλιογραφία, κάθε ποιοτική προσέγγιση εμπεριέχει αναπόφευκτα έναν βαθμό ερμηνευτικής υποκειμενικότητας. Η αξιοποίηση πολλαπλών κωδικοποιητών ή η εφαρμογή μεθόδων τριγωνοποίησης (triangulation) θα μπορούσε να ενισχύσει περαιτέρω

την αξιοπιστία αντίστοιχων μελλοντικών ερευνών (Lincoln & Guba, 1985; Creswell & Poth, 2018).

Μελλοντικές έρευνες θα μπορούσαν να επεκτείνουν την παρούσα προσέγγιση σε διαπολιτισμικές συγκρίσεις, εξετάζοντας κατά πόσο οι αναπαραστάσεις του παιδικού πένθους διαφοροποιούνται μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών και γλωσσικών κοινοτήτων. Παράλληλα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα παρουσίαζε η μελέτη της αξιοποίησης των συγκεκριμένων λογοτεχνικών έργων σε πραγματικές σχολικές τάξεις, μέσω παρεμβατικών προγραμμάτων βιβλιοθεραπείας ή κοινωνικοσυναισθηματικής μάθησης, καθώς και η διερεύνηση της αποτελεσματικότητάς τους στην ανάπτυξη της ενσυναίσθησης, της ψυχικής ανθεκτικότητας και της διαχείρισης της απώλειας από παιδιά διαφορετικών ηλικιών.

Συνολικά, οι παραπάνω περιορισμοί δεν μειώνουν την αξία των ευρημάτων, αλλά αναδεικνύουν νέες ερευνητικές κατευθύνσεις που μπορούν να συμβάλουν στην περαιτέρω ανάπτυξη της διεπιστημονικής μελέτης του παιδικού πένθους και της παιδικής λογοτεχνίας.

5.5. Παιδαγωγικές προεκτάσεις των ευρημάτων

Τα ευρήματα της παρούσας μελέτης ανέδειξαν τη δυναμική της σύγχρονης παιδικής λογοτεχνίας ως εργαλείου υποστήριξης της κοινωνικοσυναισθηματικής ανάπτυξης των παιδιών. Η αναπαράσταση του πένθους μέσα από λογοτεχνικές αφηγήσεις δεν περιορίζεται στη λογοτεχνική απόδοση μιας εμπειρίας ζωής, αλλά μπορεί να λειτουργήσει ως αφετηρία παιδαγωγικών παρεμβάσεων που ενισχύουν την κατανόηση των συναισθημάτων, την ενσυναίσθηση και την ανάπτυξη ψυχικής ανθεκτικότητας (Schonfeld & Demaria, 2016; McNicol, 2018).

Η αξιοποίηση βιβλίων που πραγματεύονται το πένθος στο σχολικό περιβάλλον μπορεί να συμβάλλει στη δημιουργία ενός ασφαλούς πλαισίου διαλόγου γύρω από τον θάνατο και την απώλεια. Η καθοδηγούμενη ανάγνωση, οι συζητήσεις στην τάξη και οι δημιουργικές δραστηριότητες που βασίζονται στα λογοτεχνικά κείμενα δίνουν στα παιδιά τη δυνατότητα να εκφράσουν σκέψεις και συναισθήματα που συχνά δυσκολεύονται να διατυπώσουν άμεσα, ενώ παράλληλα ενισχύουν την κατανόηση της διαφορετικότητας των τρόπων με τους οποίους κάθε άνθρωπος βιώνει το πένθος.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η διαπίστωση ότι τα περισσότερα έργα του δείγματος παρουσιάζουν υποστηρικτικά οικογενειακά και κοινωνικά δίκτυα, αναδεικνύοντας τη σημασία της επικοινωνίας, της συναισθηματικής διαθεσιμότητας και της ενεργητικής ακρόασης. Οι αναπαραστάσεις αυτές μπορούν να αξιοποιηθούν στην εκπαίδευση των μαθητών/τριών αλλά και στην επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, προκειμένου να αναπτυχθούν πρακτικές που ενισχύουν το αίσθημα ασφάλειας και αποδοχής μέσα στη σχολική κοινότητα.

Παράλληλα, τα αποτελέσματα της έρευνας υποστηρίζουν την αξιοποίηση της παιδικής λογοτεχνίας στο πλαίσιο βιβλιοθεραπείας και κοινωνικοσυναισθηματικής μάθησης. Η επιλογή κατάλληλων λογοτεχνικών έργων, προσαρμοσμένων στην ηλικία και στις εμπειρίες των παιδιών, μπορεί να αποτελέσει σημαντικό μέσο πρόληψης, ενδυνάμωσης και ψυχοκοινωνικής υποστήριξης, τόσο για παιδιά που έχουν βιώσει πραγματικές απώλειες όσο και για μαθητές/τριες που καλούνται να κατανοήσουν και να διαχειριστούν δύσκολες ανθρώπινες εμπειρίες. Τέλος, η παρούσα μελέτη ανέδειξε την ανάγκη ενίσχυσης της παρουσίας λογοτεχνικών έργων που πραγματεύονται το πένθος στα σχολικά προγράμματα φιλαναγνωσίας. Η συστηματική αξιοποίησή τους μπορεί να συμβάλλει όχι μόνο στην καλλιέργεια της αναγνωστικής εμπειρίας, αλλά και στη διαμόρφωση μιας παιδαγωγικής

κουλτούρας που αντιμετωπίζει την απώλεια με ειλικρίνεια, ευαισθησία και επιστημονική τεκμηρίωση.

6. Συμπεράσματα

6.1. Ανακεφαλαίωση των βασικών ευρημάτων

Η παρούσα έρευνα διερεύνησε τον τρόπο με τον οποίο αναπαρίσταται το παιδικό πένθος στη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία μέσα από τη συγκριτική ποιοτική ανάλυση δεκαεννέα λογοτεχνικών έργων που εκδόθηκαν κατά την περίοδο 2017–2022. Τα ευρήματα κατέδειξαν ότι, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις των έργων, διαμορφώνεται ένα συνεκτικό αφηγηματικό πρότυπο, σύμφωνα με το οποίο η εμπειρία της απώλειας παρουσιάζεται ως μια σύνθετη αλλά εξελικτική διαδικασία ψυχολογικής προσαρμογής.

Η ανάλυση ανέδειξε ότι οι συχνότερες μορφές απώλειας αφορούν συγγενικά πρόσωπα, κυρίως παππούδες και γιαγιάδες, γεγονός που επιτρέπει στους συγγραφείς να προσεγγίσουν τον θάνατο με τρόπο συναισθηματικά ουσιαστικό αλλά παιδαγωγικά κατάλληλο για τους/τις μικρούς/ές αναγνώστες/τριες. Παράλληλα, διαπιστώθηκε ότι η σύγχρονη παιδική λογοτεχνία αναγνωρίζει ως σημαντικές και άλλες μορφές απώλειας, όπως η απώλεια κατοικίδιων ζώων ή σημαντικών συναισθηματικών δεσμών, διευρύνοντας έτσι την έννοια του πένθους πέρα από τον ανθρώπινο θάνατο.

Οι συναισθηματικές αντιδράσεις των παιδικών χαρακτήρων χαρακτηρίζονται από αξιοσημείωτη πολυπλοκότητα και συμφωνούν σε μεγάλο βαθμό με τα δεδομένα της σύγχρονης ψυχολογικής βιβλιογραφίας. Άρνηση, θυμός, ενοχές, άγχος, θλίψη και απομόνωση εμφανίζονται ως φυσιολογικές αντιδράσεις απέναντι στην απώλεια, ενώ η εξέλιξη των χαρακτήρων αποτυπώνει μια σταδιακή μετάβαση προς την προσαρμογή και την ψυχική ανασυγκρότηση. Η πορεία αυτή δεν παρουσιάζεται ως γραμμική ούτε ως οριστική υπέρβαση του πένθους, αλλά ως δυναμική διαδικασία συνεχούς αναπροσαρμογής.

Εξίσου σημαντικό εύρημα αποτελεί ο καθοριστικός ρόλος της οικογένειας και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος. Οι γονείς, οι παππούδες, οι εκπαιδευτικοί και οι συνομήλικοι λειτουργούν ως βασικοί προστατευτικοί παράγοντες, διευκολύνοντας την έκφραση των συναισθημάτων, τη νοηματοδότηση της απώλειας και την ανάπτυξη ψυχικής ανθεκτικότητας. Τα λογοτεχνικά έργα προβάλλουν με συνέπεια τη σημασία της ανοιχτής επικοινωνίας, της συναισθηματικής διαθεσιμότητας και της κοινωνικής υποστήριξης ως προϋποθέσεων για την ομαλή προσαρμογή των παιδιών.

Ιδιαίτερη βαρύτητα αποκτά το εύρημα ότι η αποδοχή της απώλειας δε συνοδεύεται από την πλήρη διακοπή της σχέσης με το αγαπημένο πρόσωπο. Αντίθετα, στα περισσότερα έργα διατηρείται ένας συμβολικός δεσμός μέσω των αναμνήσεων, των προσωπικών αντικειμένων, των οικογενειακών αφηγήσεων ή άλλων συμβολικών πρακτικών. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνει τη θεωρία των Continuing Bonds (Klass, Silverman, & Nickman, 1996) και αναδεικνύει τη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία ως χώρο που αποτυπώνει με ιδιαίτερη ακρίβεια τις εξελίξεις της επιστημονικής γνώσης γύρω από το παιδικό πένθος.

Συνολικά, τα ευρήματα της παρούσας έρευνας υπέδειξαν ότι η σύγχρονη παιδική λογοτεχνία δεν περιορίζεται στην περιγραφή της εμπειρίας της απώλειας, αλλά διαμορφώνει ένα ολοκληρωμένο αφηγηματικό πλαίσιο μέσα από το οποίο τα παιδιά μπορούν να κατανοήσουν, να εκφράσουν και να επεξεργαστούν τα συναισθήματά τους, συμβάλλοντας ουσιαστικά στην ανάπτυξη ψυχικής ανθεκτικότητας και συναισθηματικής ωριμότητας.

6.2. Επιστημονική και παιδαγωγική σημασία της έρευνας

Η σημασία της μελέτης εκτείνεται πέρα από τη λογοτεχνική ανάλυση των επιλεγμένων έργων, καθώς συμβάλλει στη διεπιστημονική σύνδεση της παιδικής λογοτεχνίας, της αναπτυξιακής ψυχολογίας, της παιδαγωγικής και των σπουδών για το πένθος. Μέσα από τη συγκριτική διερεύνηση ενός σύγχρονου σώματος λογοτεχνικών κειμένων, η έρευνα αναδεικνύει ότι οι αφηγηματικές αναπαραστάσεις της απώλειας αντανακλούν σε σημαντικό βαθμό τις σύγχρονες θεωρητικές εξελίξεις της ψυχολογίας του πένθους και μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο συστηματικής επιστημονικής μελέτης.

Σε θεωρητικό επίπεδο, η μελέτη εμπλουτίζει τη σχετική βιβλιογραφία προτείνοντας ένα συγκροτημένο ερμηνευτικό πλαίσιο για την ανάλυση της λογοτεχνικής αναπαράστασης του παιδικού πένθους. Η ανάδειξη επαναλαμβανόμενων αφηγηματικών προτύπων, η σύνδεσή τους με σύγχρονες ψυχολογικές θεωρίες και η συστηματική σύγκριση ελληνικών και μεταφρασμένων έργων προσφέρουν νέα δεδομένα που μπορούν να αξιοποιηθούν σε μελλοντικές έρευνες.

Παράλληλα, η έρευνα αναδεικνύει την παιδική λογοτεχνία ως σημαντικό εργαλείο κοινωνικοσυναισθηματικής μάθησης. Τα ευρήματα υποστηρίζουν ότι τα λογοτεχνικά έργα μπορούν να αξιοποιηθούν από εκπαιδευτικούς, σχολικούς ψυχολόγους, κοινωνικούς λειτουργούς και συμβούλους ψυχικής υγείας για την υποστήριξη παιδιών που έχουν βιώσει απώλειες, αλλά και για την προληπτική καλλιέργεια δεξιοτήτων ενσυναίσθησης, συναισθηματικής έκφρασης και ψυχικής ανθεκτικότητας στο σύνολο του μαθητικού πληθυσμού.

Η πρακτική αξία της μελέτης είναι ιδιαίτερα σημαντική για το σχολικό περιβάλλον. Τα ευρήματα μπορούν να αξιοποιηθούν στον σχεδιασμό διδακτικών παρεμβάσεων, προγραμμάτων φιλικότητας και δράσεων κοινωνικοσυναισθηματικής αγωγής που χρησιμοποιούν τη λογοτεχνία ως μέσο διαλόγου για δύσκολα υπαρξιακά ζητήματα. Η αξιοποίηση κατάλληλων λογοτεχνικών έργων μπορεί να διευκολύνει τη δημιουργία ενός ασφαλούς παιδαγωγικού πλαισίου μέσα στο οποίο οι μαθητές θα εκφράζουν συναισθήματα, θα κατανοούν την εμπειρία της απώλειας και θα αναπτύσσουν λειτουργικές στρατηγικές αντιμετώπισης.

Τέλος, η παρούσα έρευνα ανέδειξε ότι η παιδική λογοτεχνία δεν αποτελεί μόνο μέσο αισθητικής καλλιέργειας ή γλωσσικής ανάπτυξης, αλλά και ουσιαστικό παράγοντα ψυχοκοινωνικής ενδυνάμωσης των παιδιών. Μέσα από τη δύναμη της αφήγησης, οι μικροί/ές αναγνώστες/τριες αποκτούν τη δυνατότητα να προσεγγίσουν δύσκολες εμπειρίες της ζωής, να νοηματοδοτήσουν τα συναισθήματά τους και να αναπτύξουν δεξιότητες που θα τους συνοδεύουν καθ' όλη τη διάρκεια της προσωπικής και κοινωνικής τους εξέλιξης.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Arruda-Colli, M. N. F., Weaver, M. S., & Wiener, L. (2017). Communication about dying, death, and bereavement: A systematic review of children's literature. *Journal of Palliative Medicine*, 20(5), 548–559. Retrieved from <https://doi.org/10.1089/jpm.2016.0491>
- Balk, D. E. (2014). *Dealing with dying, death, and grief during adolescence*. New York, NY: Routledge.
- Braun, V., & Clarke, V. (2021). *Thematic analysis: A practical guide*. London, England: Sage.
- Clabburn, O., Knighting, K., Jack, B. A., & O'Brien, M. R. (2021). Continuing bonds with children and bereaved young people: A narrative review. *OMEGA—Journal of Death and Dying*, 83(1), 164–189. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0030222820906809>

- Corr, C. A. (2016). Teaching children and adolescents about death, dying, and bereavement. *OMEGA—Journal of Death and Dying*, 73(3), 174–187. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0030222815586223>
- Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Dowdney, L. (2005). Children bereaved by parent or sibling death. *Bereavement Care*, 24(1), 9–11. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/02682620508657683>
- Dyregrov, A. (2008). *Grief in children: A handbook for adults* (2nd ed.). London, England: Jessica Kingsley Publishers.
- Field, N. P. (2008). Whether to relinquish or maintain a bond with the deceased. In M. S. Stroebe, R. O. Hansson, H. Schut, & W. Stroebe (Eds.), *Handbook of bereavement research and practice: Advances in theory and intervention*. Washington, DC: American Psychological Association, 113–132.
- Heath, M. A., Sheen, D., Leavy, D., Young, E., & Money, K. (2005). Bibliotherapy: A resource to facilitate emotional healing and growth. *School Psychology International*, 26(5), 563–580. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0143034305060792>
- Klass, D., Silverman, P. R., & Nickman, S. L. (Eds.). (1996). *Continuing bonds: New understandings of grief*. Philadelphia, PA: Taylor & Francis.
- Krippendorff, K. (2019). *Content analysis: An introduction to its methodology* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kübler-Ross, E. (1969). *On death and dying*. New York, NY: Macmillan.
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Newbury Park, CA: Sage.
- Malhi, P., Bharti, B., & Sidhu, M. (2023). Healing with storybooks: Using bibliotherapy to help children cope with death. *Indian Journal of Social Psychiatry*, 39(3), 256–259. Retrieved from https://doi.org/10.4103/ijsp.ijsp_249_22
- Martínez-Caballero, M., et al. (2023). Grief in children's story books: A systematic integrative review. *Journal of Pediatric Nursing*, 68, e1–e8. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.pedn.2022.10.019>
- Mayring, P. (2014). *Qualitative content analysis: Theoretical foundation, basic procedures and software solution*. Klagenfurt, Austria: Beltz.
- McNicol, S. (2018). *Bibliotherapy*. London, England: Facet Publishing.
- Nagy, M. H. (1948). The child's theories concerning death. *The Journal of Genetic Psychology*, 73(1), 3–27. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/08856559.1948.10533458>
- Neimeyer, R. A. (2016). Meaning reconstruction in the wake of loss: Evolution of a research program. *Behaviour Change*, 33(2), 65–79. Retrieved from <https://doi.org/10.1017/bec.2016.4>
- Papadatou, D. (2005). *In the face of death: Professionals who care for the dying and the bereaved*. New York, NY: Springer.
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Schreier, M. (2012). *Qualitative content analysis in practice*. London, England: Sage.
- Silverman, P. R., Worden, J. W., & Nickman, S. L. (1992). Children's understanding of death. *Psychiatry*, 55(3), 247–260. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/00332747.1992.11024693>
- Speece, M. W., & Brent, S. B. (1996). The development of children's understanding of death. In C. A. Corr & D. E. Balk (Eds.), *Handbook of adolescent death and bereavement*. New York, NY: Springer, 29–50.

- Stroebe, M., & Schut, H. (1999). The dual process model of coping with bereavement: Rationale and description. *Death Studies*, 23(3), 197–224. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/074811899201046>
- Wee, J., & Fye, H. J. (2020). "It's not the teacher's job": Talking about death and death-related grief with picture books in classrooms. *Minnesota English Journal*, 56, 1–20.
- Wiseman, A. M. (2013). Summer's end and sad goodbyes: Children's picturebooks about death and dying. *Children's Literature in Education*, 44(1), 1–14. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s10583-012-9176-y>
- Worden, J. W. (2009). *Grief counseling and grief therapy: A handbook for the mental health practitioner* (4th ed.). New York, NY: Springer Publishing Company.
- Δραγανίδου, Α. (2021). *Αναπαραστάσεις του θανάτου και του παιδικού καρκίνου στα σύγχρονα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία* (Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία). Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
- Μαυρίδου, Μ., Καρτασίδου, Λ., & Πλατσίδου, Μ. (2011). Η αντίληψη της έννοιας του θανάτου από εφήβους με νοητική καθυστέρηση. *Μέντορας*, 13, 147–164.
- Μπάρτζης, Γ. (2002). Παιδική λογοτεχνία και θάνατος. *Διαδρομές*, 7, 168–176.
- Μπουγιάλα, Ζ. (2020). *Αναπαραστάσεις της απώλειας του παππού σε παιδικά βιβλία για μικρά παιδιά: Μια διδακτική παρέμβαση δημιουργικής γραφής* (Διπλωματική Εργασία). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Παιδαγωγική Σχολή, Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Επιστήμες της Αγωγής», Κατεύθυνση «Δημιουργική Γραφή στη Λογοτεχνία και στην Εκπαίδευση».
- Πατέρα, Α., & Τσιλιμένη, Τ. (2008). Ο θάνατος του παππού στα σύγχρονα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία. *ΚΕΙΜΕΝΑ: Περιοδικό για τη Θεωρία, την Κριτική και τη Διδακτική της Παιδικής Λογοτεχνίας*, 7. Ανακτήθηκε από <https://journals.lib.uth.gr/index.php/keimena/article/view/492>
- Πέτκου, Ε. (2008). Ο θάνατος στην παιδική λογοτεχνία. *ΚΕΙΜΕΝΑ: Περιοδικό για τη Θεωρία, την Κριτική και τη Διδακτική της Παιδικής Λογοτεχνίας*, 7.
- Πρεβεζάνου, Β. (2011). *Ο θάνατος στα σύγχρονα βιβλία για μικρά παιδιά: Μια ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση*. Αθήνα. Ανακτήθηκε από <https://ekedisy.gr/wp-content/uploads/2019/02/5.-%CE%9F-%CE%B8%CE%AC%CE%BD%CE%B1%CF%84%CE%BF%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B1-%CF%83%CF%8D%CE%B3%CF%87%CF%81%CE%BF%CE%BD%CE%B1-%CE%B2%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%AF%CE%B1-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CF%81%CE%AC-%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B9%CE%AC.pdf>
- Τσιλιμένη, Τ. (2007). *Εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο: Όψεις και απόψεις*. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.

Παράρτημα

Πρωτογενές λογοτεχνικό υλικό (Βιβλία που αξιοποιήθηκαν)

- Korpen, J. (2018). *Αντίο Ψαράκι*. Αθήνα: Διόπτρα.
- Le Cuziat, M. (2019). *Χιούστον με ακούς*; Αθήνα: Κλειδάριθμος.
- McDonald, A. (2019). *Ο παππούς λύκος*. Αθήνα: Παρισιάνου.
- Otter, I., & Rewse, K. (2018). *Ο κήπος της Ελπίδας*. Θεσσαλονίκη: Τζιαμπίρης – Πυραμίδα.
- Schuff, N. (2019). *Το κόκκινο κασκόλ*. Αθήνα: Διάπλαση.

- Zucker, B. (2019). *Πού πήγε η γιαγιά*; Αθήνα: Κλειδάριθμος.
- Αντωνίου, Α. (2017). *Πού πήγε το γέλιο σου, Ορσαλία*; Αθήνα: Πατάκη.
- Δημόκα, Κ. (2017). *Ένα πράσινο τηλέφωνο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ζαχαρία, Π. (2019). *Η φάλαινα, το αγόρι και η θάλασσα ανάμεσά τους*. Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.
- Κηρυττοπούλου, Κ. (2020). *Ο παππούς του Κυριάκου*. Θεσσαλονίκη: iWrite.
- Λυρτζή, Α. (2020). *Δώσε Ελπίδα*. Θεσσαλονίκη: iWrite.
- Μιχαηλίδου, Σ. (2017). *Πού πήγε ο παππούς*; Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Μπαμπέτα, Ι., & Σταμάτη, Ν. (2018). *Παραμύθια με καρπούζι*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Πιστώφ, Μ. (2020). *Σι Λοντέ: Το κορίτσι που βρήκε τη μουσική*. Αθήνα: Διόπτρα.
- Πόρτερ, Ε. (2021). *Πολυάννα*. Αθήνα: Susaeta.
- Σέρβη, Κ. (2020). *Ο παππούς που δεν γνώρισα*. Αθήνα: Πατάκη.
- Τσιάμη, Σ. (2017). *Παιχνίδια με τον παππού*. Αθήνα: Ελληνοεκδοτική.
- Τσορώνη-Γεωργιάδη, Γ. (2019). *Ο Πάρης*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Φιντ, Τ. (2018). *Οι κάλτσες του κυρ-Λύκου*. Αθήνα: Διάπλαση.